

A hegeli ítéletelmélet fejlődése. II.¹

KONCZ ILONA

1. Logikai formák és tartalom a Jénai logikában

A dialektikus-logikai kutatás egyik legfontosabb érdeke a logikai formák és tartalom viszonyának tisztázása. Ennek a hegeli ítéletelmélet fejlődése tárgyalásakor különleges jelentősége van, hiszen e fejlődés különböző állomásait mindenekelőtt éppen a tartalom és forma viszonyának mind fejlettebb megoldása fémjelzi. Ezért indokolt, hogy a tanulmányunk első részében tárgyalta anyag, elsősorban a *Jénai logika*² eredményeit most bevezetőül ebből a szempontból rendszerezzük.

A *Jénai logika* ítéletelméletének vizsgálatakor bebizonyosodott, hogy az ítéletek szükségszerű fejlődési sorrendje tartalmuk teljes száműzésével nem írható le. Az ilyen sorrendben ugyanis minden ítélettípusnak magasabbrendűnek kell lennie az őt megelőző típusnál, a magasabbrendűség kritériuma pedig nem adható meg pusztán formálisan. És egyáltalán: a fejlődés mint minőségi változás nem értelmezhető egyszerű forma-változásként.

Felmerül a kérdés, bevonható-e egyáltalán a gondolkodási formák tartalma a logikai vizsgálódások körébe? Erre Hegel eddig elemzett művei alapján a következő választ adhatjuk.

A *kereszténység szelleme és sorsa*³ c. (1899-es) ifjúkori teológiai írásában Hegel úgy találta, hogy az ítéletek bizonyos típusa formája miatt nem alkalmas az élet, az ellentmondás, „a dolgok eleven lényegének” kifejezésére. Ezzel közvetve olyan ítélettípus követelményét állítja fel, amely viszont megfelel ennek a feladatnak. Tehát már öt évvel a *Jénai logika* keletkezése előtt felismeri azt az összefüggést az ítéletek tartalma és formája között, hogy különböző formák különböző tartalmak kifejezésére alkalmasak, s ez a felismerés magában rejti az ítéletek olyan sorrendjének a lehetőségét, amelyben minden ítélet egy fokkal alkalmasabb a dolgok ellentmondásos lényegének feltárására, mint a sorrendben előtte elhelyezkedő. A *Jénai logikában* azonban, tanulmányunk első részében ismertetett okokból, a gondolkodási formákat Hegel nem mint a dolgok megismerésének eszközeit tárgyalta, ezért a dolgok mélyebb megismerése felé való haladás szempontja nem állt rendelkezésére az egyes ítélettípusok egymásutánjának kialakításához sem. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy ítélettana mégsem nélküli teljesen a tartalomra való vonatkozást, és pedig sem logikailag, sem ontológiailag.

Logikailag első pillantásra mindössze arról van itt szó, hogy a különböző

¹ Az első rész megjelent a Magyar Filozófiai Szemle 1969/2. számában.

² Hegel: *Jenenser Logik. Metaphysik und Naturphilosophie*. G. Lasson, Leipzig 1923.

³ *Der Geist des Christentums und sein Schicksal. Hegels theologische Jugendschriften*. Nohl. Tübingen 1907.

ítéletek megalkotásának mechanizmusa van előttünk, amely ítéletek csak később, a *Megismerés* c. fejezetben kerülnek alkalmazásra meghatározott tartalmak megítélése érdekében, hiszen itt kerül szóba először a megismerés tartalma. Valójában mégis előrelépés történik a dialektikus, tehát tartalmi logika felé, mert Hegel az egyes ítélettípusok tárgyalásakor a hangsúlyt a különös és általános dialektikájának alakulására teszi. A különös és általános filozófiai kategóriáival maga a gondolkodáson kívüli valóság kap bebocsátást az ítéletelméletbe. Így azután, bár a *Jénai logika Ítélet* c. fejezetében a gondolkodás és a lét szférája között rendszertani okok miatt még nincs kapcsolat, minthogy Hegel S-t különösnek, P-t pedig általánosnak deklarálja, ezért az ítéleteket mégis meghatározott léttartalmak kifejezőinek tekinthetjük. Közelebből, az ítéletben valamely különös dolog valamely általános jegye fejeződik ki. S és P azonosulásának követelménye pedig különös és általános dialektikus azonosságának megvalósulását, azaz olyan ítéletet jelentene, amelyben a konkrét általános P az S által jelölt különös tartalmat a maga egész mivoltában kifejezi (fogalma szerint), S különösségét tehát az általánosságba emeli, maga pedig, hiszen ezt értjük a konkrét általánoson, átfogja a különösséget is.

Hegel valójában ezt a folyamatot szeretné bemutatni egyfelől az univerzális-partikuláris-szinguláris és hipotetikus, másfelől a negatív-limitatív és diszjunktív ítéletsorokkal. Az első csoport utolsó tagjául kapott hipotetikus ítélet alanya, úgymond, már eszmeivé tett, megszüntetett mint egyszerű egyedi dolgot jelölő S, hiszen a szubjektumot ez az ítélet csak feltételesen mondja ki. A diszjunktív ítélet a második csoport végeredményeként pedig P általánosságának különösökre való felosztását reprezentálná, ily módon az absztrakt általánosság konkretizálódását a különösségbe való lebecsátkozással. Valójában, mint láttuk, a hipotetikus ítélet szubjektuma, pusztán feltételessége révén, tartalmilag nem viszi túl az ítélőképességet az „egyszerű egyedi dologon”, a diszjunkció egyes tagjai pedig az alannak ugyanúgy csak absztrakt általánosai, mint az előző ítéletekben, a diszjunkció csupán S érzéki jegyeinek — tehát pl. lehetséges színeinek — összességét sorolja fel valamely meghatározott térrénumon belül, ami persze még korántsem S konkrét általánosa. Az így jellemzett S maga sem jelölhet mást, mint valamely csak érzékeséget szerint figyelembe vett egyedi dolgot.

Ily módon különös és általános viszonyában nem történt előrehaladás az ítéletek egész *Jénai logika*-beli fejlődése folyamán. Hiszen e fejlődés csúcspontja, az ún. beteljesedett ítélet, nem más, mint a hipotetikus és a diszjunktív ítéletek valamiféle, s tegyük hozzá, abszurd ötvözte. (L. előző tanulmány 270. o.) Vagyis első rendszeresen tárgyalt ítéletelméletében Hegelnek nem sikerült azt az ítélettípust megtalálnia, ill. levezetnie, amelynek követelményét már az ifjúkori teológiai írásokban felállította: a dolgok eleven lényegét kimondani tudó ítélettípust. Éppen ellenkezőleg: valamennyi itt tárgyalt ítélettípus az ifjúkori teológiai írások találó meghatározása szerint „tulajdonképpen ítélet, a predikátum nem lényeg, hanem általános”. Itt bizonyos szkepticizmus fejeződik ki egyáltalán az ítéletekkel szemben, a *Jénai logika* azután mintegy igazolni látszik ezt a szkepticizmust: nem tud jobb ítéletet felmutatni, mint amelynek alanya elvont fogalom, állítmánya pedig S elvont általános jegye. Az ítélet talán mindig is ilyen: az a megismerés, amely rádöbben arra, hogy a vele szemben álló valóság az ő saját mása, ami már nagyon is magasrendű és a lényegét illető ismeret a dolgok mibenlétéről, talán csak az

ítéletnél magasabbrendű gondolkodási formák közreműködésével jöhet létre.

Valójában a *Jénai logika* ítélettanának több pontján kiderült, hogy legalábbis bizonyos ítéletek többre is képesek a dolog általános jegyeinek kimondásánál. Így éppen a diszjunktív ítélet tárgyalása kapcsán ütközött bele Hegel a nemek fajokra való felosztásának problémájába. Ahelyett azonban, hogy felhasználta volna az itt önként kínálkozó lehetőséget a dolog-tulajdonság viszonyon való túllépésre, szubjektum és predikátum valódi azonosságának elérésére, elsiklott saját felfedezése mellett, és jobb híján egy formális, konstruált azonosságot hozott létre S és P között. Ennek magyarázata az, hogy Hegel csak a lét és a gondolkodás szféráját egymással először viszonyba hozó *Arány c.* fejezetben, tehát a fogalom, az ítélet és a közvetkeztetés tárgyalása után, vizsgál olyan logikai formát, amely a nemek és fajok viszonyát fejezi ki, ti. a felosztást. Egyúttal az a szóhasználat, hogy a logikai formák *kifejeznek valamit*, itt jogos először a *Jénai logika*ban, hiszen az *Arány c.* fejezetben válik először a gondolkodás fokozatosan megismerővé, azaz valóságos viszonyokat visszatükrözővé. Csak a fejezet végén derül ugyanis fény a megismerő gondolkodás számára oly alapvető tényre, hogy a megismeréssel szemben álló *más* — a valóság — nem idegen a megismerés számára, hanem az *ő saját mása*, vagyis vele alapvetően azonos, rokon. Ennek bizonyítását azonban, mint előző tanulmányunkban kifejtettük, Hegel csak a logika után következő metafizikában vezeti le. Mindebből röviden az következik, hogy Hegel első rendszeres ítéletelmélete csak akkor mutathatta volna egy valóban dialektikus fejlődési sor képét, ha rendszertani helye valahol a metafizikában lett volna. A logikában azonban, s különösen *A gondolkodás viszonya c.* fejezetben, ahol Hegel az önmagában vett, tartalomra még nem vonatkoztatott gondolkodást tárgyalja, erre nem nyílt mód. Így ha Hegel az alanyt mint „negatív egy”-et, vagyis mint egyedi dolgot, az állítmányt pedig mint tulajdonságot jellemzi a kezdeti ítéletekben, a későbbiekben pedig — sikertelenül — megpróbál valamilyen mélyebb tartalmat tenni helyükbe, akkor ez nem azt jelenti, mintha az első ítéletek a dolog-tulajdonság viszonyt, a továbbiak pedig valami lényegesebb összefüggést volnának hivatva kimondani, hanem csak azt, hogy Hegel csupán e kategóriák segítségével tudta a gondolkodás kategóriáit a lét kategóriáiból *levezetni*: a szubsztancia-akcidencia viszonyból a dolog-tulajdonság, ill. a különös általános viszonyt. Mindez kapcsolatban van azzal az *ontológiai-tartalmi* feladattal is, amelyet a *Jénai logika* ítéletelméletének a logikai mellett meg kellett oldania.

Hogyan oldhat meg egyáltalán ítéletelmélet bármiféle ontológiai feladatot? Nos, Hegelnél az ontológiai és a logikai problémák sohasem különülnek el teljesen, s ez jénai korszakára is elmondható (1801–1807), amelynek egyenesen legfontosabb célkitűzése logikai és ontológiai nyomatékosan deklarált egységének a *levezetése*. A deklaráció megtörténik az 1801–1802-es írásokban: *A fichtei és schellingi filozófia különbségében*,⁴ a *Hit és tudásban*⁵ stb. Az első, rendszeresen végigvitt levezetési kísérlet pedig éppen az 1804-ben keletkezett *Jénai logika*ban található, ahol, s ez számukra különösen érdekes, a levezetésben az ítéletelméletnek központi szerepe van.

Ha a *Hit és tudásban* ezt olvastuk: „a szintetikus ítéletben szubjektum

⁴ *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems . . . G. W. F. Hegel Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe* 1. köt. Glockner, Stuttgart 1958.

⁵ *Glauben und Wissen. Uo.*

es predikátum, amaz a különös, ez az általános, amaz a lét formájában, ez a gondolkodásában — ezek az egyenlőtlenek egyúttal a priori, azaz abszolút módon azonosak”⁶, akkor ez nem kevesebbet jelent, mint hogy minden ítélet bizonyos szinten megvalósítója a Hegel számára legfontosabb ontológiai feladatnak, lét és gondolkodás azonosításának. Az 1802-es *Hűt és tudásnak* ez a megállapítása hozzásegít annak az ontológiai szerepnek a megértéséhez, amelyet a két évvel későbbi *Jénai logika* ítéletelméletének Hegel szándéka szerint be kell töltenie, s egyúttal a spekulatív tételről szóló tanítás alapjául is szolgál *A szellem fenomenológiájában*. Hiszen a *Jénai logika* ítéletelméletének fő feladata S és P — különös és általános ez „egyenlőtlenek” azonosságának a levezetése; amely levezetés — siker esetén — az azonos tételt kell hogy eredményezze. Az azonos tétel pedig voltaképpen — a spekulatív tétel.

Az általános állítvány fejezze ki teljes egészében az alany különösségét, ne csak egy vagy több általános jegyét adja meg: ez természetes és pozitív célkitűzés egy dialektikus logika ítéletelmélete számára. Ez a cél azonban nem tűzhető ki a különös és az általános közelebbi meghatározása nélkül, anélkül, hogy pontosan ne tudnánk, melyik mit fejez ki a megítélendő dologból és hogy milyen fokozatokon keresztül érhető el a dolog adekvát megragadása az ítélet révén. Ekkor azonban az ítéleteket, a gondolkodást egyáltalán vonatkoztatni kellene az ítéletek tartalmára, ami a *Jénai logikában*, mint tudjuk, nem lehetséges. Itt ehelyett ontológiai fejlődési vonallal van dolgunk, amelyen a legmagasabb fokozatot reprezentáló létkategóriákból vezetni le Hegel a gondolkodás megfelelő kategóriáit, amelyeknek ezután egyetlen kapcsolatuk a létkategóriákhoz a belőlük való eredés s nem a rájuk való reflexió, amely a megismerő gondolkodás sajátja.

Hegel nem is a megismerő gondolkodásnak a megismerés tárgyával való azonosulási folyamatát akarta leírni ítéletelméletében, hanem a gondolkodásnak a léthez való ontológiai értelemben vett viszonyát vizsgálta. A *Jénai logika* ítéleteiben S valójában nem különös (így valami gondolati kategória volna „a gondolkodás formájában”), hanem a *Hűt és tudás* idézett megállapításának követelménye szerint valamely létező dolog „a lét formájában”. Ezért S és P azonosságának elérése a legfejlettebb ítéletben nem kevesebbet jelent, mint lét és gondolkodás eredendő azonosságának első megmutatkozását. Az ilyen ítélet, amelyben először derül fény „az egyenlőtlenek” a priori azonosságára, egyúttal már következtetés a hegeli dialektika szabályai szerint. Ezek után már érthető a *következtetésemélet* következő fontos megállapítása: „A fogalom a következtetésben az ítélet révén visszatért önmagához, amennyiben az ítéletben való kettészakadása miatt önmagának ellentétévé lett, de egyúttal a lényeges közép is. (Hegel itt az ítélet legfejlettebb formájában fellépő középfogalomra utal — *K. I.*) De a következtetésnek egyúttal az a magasabb álláspontja van, hogy egyáltalán a magába visszatért viszony, amely a lét és gondolkodás viszonyának azonossága.” (97. o.)⁷ (A lét és a gondolkodás „viszonya” elnevezéssel Hegel a lét és a gondolkodás *szféráját* jelölte meg.)

⁶ Uo. 277. o.

⁷ A következőkben Hegelnek azt a munkáját, amellyel részletesebben foglalkozunk, csak az oldalszám megjelölésével idézzük. Ha közben más Hegel-művekből idézünk, akkor jellemző kezdőbetűik után adjuk az oldalszámot: *A szellem fenomenológiája* = F; *Jénai logika* = J. I.; *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* = E.

Így old meg központi ontológiai — s így természetesen tartalmi — feladatot a *Jénai logika* ítéletelmélete. A megoldási folyamat s az eredmény nem mentes az ellentmondásoktól. Ezek közül talán az egyik legsúlyosabb zavart okozta az ítélet alanyának, amely tehát fogalom, csaknem kibogozhatatlan összekeverése az alany által jelölt dologgal magával, amely közvetlen létező.

Néhány idézet a zavar illusztrálására. A fogalommal kapcsolatban Hegel leszögezi: „a különös nem szubsztancia” (76. o.), vagyis nem a létezés kategóriája, amely tehát „a létezés formájában” volna. Ugyanígy „A meghatározottság nem szubsztancia többé, nem pozitív numerikus egyként (vagyis nem egyedi létezőként — *K. I.*) tételezett, hanem általánosoként, magára reflektáltként.” (?) Az ítéletről viszont több olyan megállapítást is idézhetjük Hegelnek, amelyek nemcsak ellentétesek az imént idézettekkel, hanem ezek érvényességét magára a fogalom szférájára nézve is kétségessé teszik. „Az ítélet mint annak kifejezése, ami a fogalom valójában (!), egy negatív egyet, egy szubsztanciát rejt magában . . .” (81. o.). A meghatározottságról itt ezt olvashatjuk: „A meghatározott fogalomban a reflektált meghatározottság van jelen, mint a máslétből visszavett; valójában azonban még nem ilyen, hanem még meghatározottság és még a máslétből . . .” (81. o.) Vagyis a meghatározott fogalom különöse valójában (!) még a máslétből, tehát nem a gondolkodás, hanem a lét formájában van. Így persze teljesül a *Hít és tudás*ban kimondott követelmény: az ítéletben olyan „egyenlőtlenek” azonosulása játszódik le, amelyek közül az egyik a lét, a másik a gondolkodás formájában van, ám, mint mondtuk, nem minden ellentmondás és erőszakoltság nélkül.

Miért kellett Hegelnek éppen a *Jénai logika* ítéletelméletében ilyen fontos és egy ítéletelmélet számára nem éppen adekvátnak tűnő feladatot megoldania? Azért, mert a *Hít és tudás* jól ismert formulája szerint az ítélet, az ítézés alapvető értelme valamely létezőnek valamely gondolati meghatározással való azonosítása. Hiszen ezt tesszük minden egyes alkalommal, amikor valamely dolgot vagy folyamatot megítélünk, vagyis gondolatilag megragadunk. A dolgok gondolati megragadása természetesen különböző fokokon lehetséges: felszínesen, vagy a lényegét, a dolog természetét többé-kevésbé teljességig feltárva. Hegel nézete szerint azonban a dolgok legelemibb gondolati leírása, vagyis a dolgok jegyeik, tulajdonságaik szerinti jellemzése sem volna lehetséges a dolgok és a gondolkodás eredendő és abszolút azonossága nélkül, amelyre a *Jénai logikában* csak jóval az ítéletek tárgyalása után, a *Megismerés* c. fejezetben derül fény, s amelynek bizonyítása igazában csak a *Metafizikában* történik meg. Ahhoz tehát, hogy Hegel bármit is tudjon mondani az ítéletekről, már szükséges, hogy a lét és gondolkodás azonosságát is felmutassa valamilyen szinten. Ezért kellett az ítéleteknek mindenáron lét és gondolkodás azonossága levezetésének ontológiai feladatából is részt vállalniok, miután az ítéleteket megelőzően ez a feladat semmiképp sem kerülhetett napirendre. Hiszen az azonosság problémáját semmiképpen sem volt alkalma Hegelnek az ítéleteket megelőzően tárgyalnia. Nem csoda, ha a két feladat együttes megvalósítása kudarcot vallott.

Úgy hisszük, a munkánk második részének elején feltett kérdésre — lehetséges-e egyáltalán a gondolkodási formák tartalmának bevonása a logikai vizsgálódások körében? — meglehetősen, ám a későbbiek szempontjából szükséges részletességgel feleltünk a *Jénai logika* alapján, helyesebben: felvázoltuk tartalom és forma viszonyának meglehetősen gazdag problematikáját a *Jénai logika* ítéletelméletében, amelynek alapján a feltett kérdésre

csak ez a válasz adható: nemcsak lehetséges, de feltétlenül szükséges is, hogy a logikai vizsgálódás során a gondolkodási formákban kimondott tartalmat valamilyen fokon figyelembe vegyük. Hogy milyen fokon, ill. hogy mi ez a tartalom, amelyet figyelembe kell venni, arra a *Jénai logika* s a környezetében keletkezett írások még nem adnak kielégítő választ.

Egy azonban világos: minden eddigi vizsgálódásunk azt látszik bizonyítani, hogy Hegel az ítéletek valóban dialektikus rendszerének kidolgozására vonatkozó elképzeléseit csak lét és gondolkodás azonosságának megnyugtató levezetése után valósíthatta meg eredményesen, nevezetesen *A szellem fenomenológiájának* kidolgozása közben, vagy méginkább után. S valóban, a későbbi rendszeresen kifejtett ítéletelméletek valódi megalapozását a spekulatív tételtől szóló tanításban lelhetjük fel, amelyet Hegel *A szellem fenomenológiájának* *Előszavában* fektet le, azaz az egész mű megírása után.

2. A spekulatív tétel

A szellem fenomenológiájának *Előszavában* Hegel mindenekelőtt felújítja bírálatát az ítélet hagyományos formájával kapcsolatban, amely bírálatot először az ifjúkori teológiai írásokban vázolt fel. „Az ilyen tételekben” — olvassuk az *Előszóban* — „az igazat éppen csak mint szubjektumot tételezzük, nem pedig mint az önmagára irányuló reflektálás mozgását mutatják be. Az efféle tételben az *isten* szóval kezdik. Ez magában értelmetlen hang, pusztán név; csak az állítmány mondja meg, hogy *micsoda*, ez az ő teljesülése és jelentése . . . A szubjektumot szilárd pontnak veszik, amelyhez mint támaszukhoz fűződnek az állítmányok, olyan folyamat által, amely a róla tudónak sajátja; s amelyet nem tekintenek úgy, hogy magának a pontnak is sajátja.” (19. o.) A hagyományos ítélet szubjektuma tehát pusztán név, minden jelentés nélkül. A predikátum hivatott arra, hogy megadja a szubjektum jelentését. A hagyományos eljárás elsősorban arra törekszik, hogy különféle állítmányokat fűzzön a szubjektumhoz, amelyet nyugvó pontnak tekint, vagyis nem ellentmondásos természetének mozgásában akarja feltárni. Az ilyen ítéletállítmányok nem annyira magának a szubjektumnak, illetve annak a dolognak a sajátjai, amelyet a szubjektum jelöl, hanem inkább az ítélő érteleméi, azaz kívülről, vagyis csak általánosságokban jellemzik a dolgot. Az ilyen állítmány az alárendelés viszonyában van a szubjektummal, minthogy számos más szubjektumot is megilleshet. Az alárendelési viszony fordított is, hiszen az alanyról sok általánosság mondható el, az egyikhez — az állítmánynak éppen megtett általánosságához — képest tehát nagyobb terjedelmű. Alanynak s állítmánynak ugyanazt a természetlen viszonyát vázolja itt tehát Hegel, amelyet annyira gyekeztet leküzdeni a *Jénai logikában*, anélkül hogy utóbbiban felmerült volna számára a követelmény, hogy az a folyamat, amely megadja valamely szubjektum predikátumait, ne csak „a róla tudónak sajátja”, hanem magának a szubjektumnak is sajátja legyen. Ez ugyanis már tartalmi követelmény, melyet a *Jénai logika* nem vethetett fel, de amelyet az ifjúkori teológiai írásokban már igen világosan megfogalmazott: a predikátum ne általános legyen, hanem lényeg.

Minthogy bármely tudomány tételei — ítéletek, valóban a tudományok közegettsége függ attól, mennyire képesek az ítéletek a dolgok lényegének kifejezésére. Voltaképpen ez a problematika a tárgya a spekulatív tételtől

szóló hegeli elméletnek. Ahogyan Kantnál az a priori szintetikus ítéleten, úgy Hegelnél a spekulatív tételben áll vagy bukik a tudományos, elsősorban természetesen a filozófiai gondolkodás lehetősége.

A spekulatív tételekről mondottakat illusztrálva a következő példát hozza fel Hegel: „ebben a tételben: *Isten a lét*, az állítmány *a lét*; ennek szubsztanciális jelentése van, amelyben a szubjektum feloldódik. A lét itt nem állítmány, hanem a lényeg; ezáltal, mint látszik, isten többé nem az, mint akkor, amikor a tételt kimondják, nevezetesen a szilárd szubjektum.” (40. o.) Ez a példa kiválóan alkalmas arra, hogy a spekulatív tételt első megközelítésben elének állítsa. A spekulatív tételben az állítmány a lényeg, a szubsztancia. De ha ez így van, akkor a szubjektum nem „szilárd”, mozdulatlan többé, hanem átmegy az állítmányba. Hiszen a dolgot jelölő szubjektum nem különülhet el a dolog szubsztanciájától, amely az állítmányban jut kifejezésre.

Fenti példa előrebocsátása után következze Hegel gondolatmenete a spekulatív ítélet folyamatáról. „Rendszerint először a szubjektum mint a *tárgyi szilárd személyes énszolgálat alapul*”, olvassuk, s a tárgyi szilárd „személyes én”-en itt egyszerűen csak tárgyat kell értenünk; „innen halad a szükségszerű mozgás tovább a meghatározások vagy az állítmányok különfeleségéhez; itt lép ama szubjektum helyébe maga a tudó én, s ez az állítmányok összekapcsolása és az őket tartó szubjektum.” Az, hogy az állítmányokat a „tudó én”, tehát az ítéelő kapcsolja és tartja össze, s a „tárgyi én” mozdulatlan alapja csak ennek a tevékenységnek, valamint az állítmányok különfelesége is félreérthetetlenül jelzi, hogy egyelőre hagyományos ítéleti folyamattal van dolgunk. „Mivel azonban”, folytatja Hegel, „amaz első szubjektum beleolvad magukba a meghatározásokba és lelküket alkotja, azért a második, nevezetesen a tudó szubjektum az elsőt, amellyel már el akar készülni s amelyen túl magába akar visszamenni, megtalálja még az állítmányban; s ahelyett, hogy az állítmány mozgásában a cselekvő tényező lehetne mint okoskodás arról, hogy amannak ezt vagy amazt az állítmányt kell-e tulajdonítani, inkább még a tartalom személyes énjével van dolga, nem lehet magáért-való, hanem ezzel a tartalommal kell együtt lennie”. (40. o.)

Az idézet második részéből nyilvánvaló, hogy most újfajta ítéleti folyamattal van dolgunk. Ennek egyik kritikus mozzanata kétségkívül az, hogy az első, tehát a tárgyi szubjektum egyúttal az ítélet szubjektuma (amelyet Hegel az ítéletet végző szubjektumtól különböztet meg), „beleolvad megukba a meghatározásokba”, azaz az ítélet állítmányába, „és lelküket alkotja”. Tanúi volnánk tehát a *Jénai logikában* célul mindig kitűzött, de soha el nem ért azonos tétel születésének? S miért nem kerülhetett erre már a *Jénai logikában* sor?

A főokot általában már többször megállapítottuk, hogy ti. a *Jénai logikában* az állítmányul szolgáló meghatározottságok mögött nem volt tartalom. Ám, hogy milyen új típusú tartalommal telt meghatározottságok alkotják a spekulatív tétel állítmányát s hogyan viszonyulnak a formális értelemben vett meghatározásokhoz, arra *A szellem fenomenológiájának Előszava* ad először világos választ. „Ha a meghatározottság”, így Hegel, „— olyan is, mint pl. a mágnesesség —, magában konkrét vagy valóságos, mégis valam holt dologgá süllyed le, mert csak egy más létezésről mondják ki állítmányképpen és nem ismerik meg mint e létezés immanens életét, vagy azt, hogy hogyan hozza magát létre és mutatkozik meg immanens és sajátos módon ebben a létezésben. E fődolog hozzáfűzését a formális értelem átengedi a többieknek.” —

Valóban, a *Jénai logika* ítélettana csak ilyen állítmányokat tudott felmutatni, megfelelően annak, hogy az 1804-es jénai rendszerben a *logika*, amint többek között Otto Poggeler rámutatott, „a véges megismerés formáit állítja fel, éspedig ontológiailag a végeesség kategóriáit, szűkebb logikai értelemben pedig az értelmi gondolkodás formáit (fogalom, ítélet, következtetés); a logika végül megmutatja, hogyan szünteti meg a véges megismerés saját magát, és hogyan megy át a spekulatív gondolkodásba.”⁸ A meghatározottságoknak a létezés immanens életeként való elismerését, ezt a fődolgot a metafizikának kell végehezvinnie, amint azt tanulmányunk első részében kimutattuk. Ahogyan ily módon az 1804-es jénai rendszer két része, a logika és a metafizika szemben áll egymással, úgy áll szemben egymással a formális és a spekulatív (s Hegel szerint ez az egyedül tudományos) megismerés is: „Ahelyett, hogy belemenne a dolog immanens tartalmába, az értelem mindig áttekinti az egészet s fölötte áll az egyes létezésnek, amelyről beszél, azaz nem is látja azt. A tudományos megismerés azonban inkább azt követeli, hogy átadja magát a tárgy életének, vagy, ami ugyanaz, hogy a tárgy belső szükségszerűségét tartsa szem előtt és fejezze ki.”

Ha ismét feltesszük a kérdést: mit értsünk azon, hogy az ítélet szubjektuma, amely *együttal* a „tárgyszemélyes én”, vagyis a tárgy maga (az „együttal” természetesen magyarázatra szorul, de erre később kerítünk sort) „beleolvad magukba a meghatározásokba és lelküket alkotja”, akkor ezt a formulát mindenekelőtt a tárgy belső szükségszerűségének szem előtt tartásaként (de mint látni fogjuk, nem csak így) értelmezhetjük. Ennek alapján spekulatív tételtől akkor beszélhetünk, ha az ítélet állítmánya a dolog belső szükségszerűsége, illetve amint a spekulatív tételtől szóló fejtegetésünk élén felhozott hegeli példából („Isten a lét”) tudjuk, a dolog szubsztanciája. Ekkor a dologról természetesen nem mondható ki más állítmány, az állítmány maga a dolog, éspedig fogalma szerint: aza az ítélet szubjektuma, amely a dolgot jelölte, átment az ítélet állítmányába, amely a dolog belső szükségszerűségét fejezi ki. Hegel megfogalmazásában: „A szubjektum, amely kitölti tartalmát, többé nem megy túl ezen a tartalmon s nem lehetnek más állítmányai és akcidensei. A tartalom szétszórtsága megfordítva ezáltal a személyes énhez van kötve; e tartalom nem az általános, amely a szubjektumtól elválasztva, többeket megilletne. A tartalom így valójában nem a szubjektum állítmánya, hanem a szubsztancia, lényege és fogalma annak, amiről szó van.” (39. o.)

Hegel joggal állapítja meg: „Formálisan a mondottakat úgy lehet kifejezni, hogy az ítélet vagy tétel természete általában, amely magába zárja alany és állítmány különbségét, megsemmisül a spekulatív tétel által, az azonos tétel pedig, amellyé lesz az előbbi, az ellenlökést tartalmazza az alany és állítmány ama viszonyához.” (40. o.)

A spekulatív tétel eddigi elemzése során máris bebizonyosodott az, amire a *Jénai logika* ítéletelméletének kudarcai csak közvetve utaltak, hogy ti. alany és állítmány azonossága, az azonos tétel csak tartalmi alapon jöhet létre. Ám nem tisztázódott teljes egészében, hogy mi ez a tartalmi alap.

A szubjektum predikátumba való átmenésének teljes alapját a következőkben adja meg Hegel: „Mivel a fogalom a tárgy saját személyes énje, amely mint a *tárgy* levése nyilatkozik meg, azért nem nyugvó szubjektum,

⁸ Otto Poggeler: *Hegels Jenaer Systemkonzeption. Philosophisches Jahrbuch* 71. évf (1963/64). 301. o.

amely mozdulatlanul hordozza az akcidenseket, hanem a mozgó és meghatározásait magába visszavevő fogalom.” (39. o.) Nem pusztán arról van tehát szó, hogy a tudományos megismerés igyekszik lehetőség szerint teljesen átadni magát a tárgy életének, hogy feltárhassa ennek belső szükségszerűségét, szubsztanciáját, hanem a tárgyban benne élő és működő fogalom az, amely visszaveszi magába szubsztanciáját, azaz meghatározottságait, amelyeket előzőleg kibocsátott magából s ezáltal végeredményben a tárgyat magát létrehozta. A megismerés folyamata nem is áll másban, mint abban, hogy a tudat, amelynek „mint a szellem közvetlen létezésének” mindig „két mozzanata van, a tudás és a tudással szembeni negatív tárgyiság”, ezt a negatív tárgyiságot megszünteti, azaz a tárgy szubsztanciájáról bebizonyítja, hogy ez lényegileg szubjektum, nemcsak más a tudattal szemben, hanem az ő saját mása: „A tudat csakis azt tudja és fogja fel, ami tapasztalatában van; mert ami ebben van, csak a szellemi szubsztancia, mégpedig mint személyes énjének *tárgya*. A szellem pedig azért lesz tárgygyá, mert az a mozgás, hogy a *maga számára* valami *mássá*, azaz *személyes énje tárgyává* lesz és ezt a másletet megszünteti.” (26. o.) Emlékeztetünk arra, hogy ugyanezt olvashattuk már a *Jénai logikában* is: „mert a szellemi ez, hogy önmagának másában magát megtalálja”. (*J. l.* 182. o.)

Eljutottunk tehát a spekulatív tétel ontológiai alapjához, amely röviden a következő: „a *gondolkodás: dologiság*, vagy *dologiság: gondolkodás*” vagy ahogyan az *Előszó* még rövidebben kifejezi: „lét: gondolkodás”. Tudjuk, ennek az ontológiai alapnak a levezetését megkísérelte már a *Jénai logika* s a hozzá csatlakozó metafizika. Konkrét történeti vonatkozásaihoz sokat adott hozzá az ún. *Reálfilozófia* I. és II. A történeti és logikai vonal szerencsés, bár nem problémamentes egyesítésével végül *A szellem fenomenológiája* adott ebben a kérdésben a hegeli életmű számára lényegében végleges megoldást, amelynek részleteit illetően Lukács György *Der junge Hegel* c. könyvének a *Hegel-émlékkönyvben*⁹ magyarul megjelent fejezetre utaljuk az olvasót. (A „*Szellem fenomenológiája*” *felépítésének vázlata*, 35—120. o.) Itt csak azt emeljük ki, hogy Hegel az emberi történelem konkrét szakaszai, mindenekelőtt a korabeli kapitalista társadalom elemzése alapján, amely elemzésben különleges helyet foglalt el az emberi gyakorlat vizsgálata, vezette le a lét és gondolkodás azonosságát, az azonos szubjektum-objektumot. Megállapításai azonban, amelyek adott esetben, pl. a hasznosság elemzése kapcsán, helytállóak az ember társadalmi tárgyasulására s a tárgyaknak szubjektivitására, társadalmi vonatkozásra való visszaváltozására nézve, az egyáltalában-vett tárgyasulásra s ennek visszavételére való kiterjesztéssel az abszolút idealista álláspont levezetésének részévé válnak.

A spekulatív tétel megértése szempontjából ebből többek között a következő nehézség származik. Ha a dolgok világa az abszolútum eltargyasulása, elidegenedése folytán jött létre, akkor a dolgokban már adott az abszolútummá való visszaváltozás misztikus célja, amely *A szellem fenomenológiájában* a „személyes én” kategóriájának segítségével valóban meg is valósul: „... a valóságos csak azért ugyanaz, mint fogalma”, állapítja meg Hegel, „mert a közvetlen mint cél a személyes ént, vagyis a tiszta valóságot önmagában bírja. A megvalósított cél vagy a létező valóság mozgás és kifejtett levés; épp ez a nyugtalanság azonban a személyes én.” (19. o.)

⁹ *Hegel emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, 1957.

A megismerés ezek szerint nem volna más, mint a valóságosnak a törekvése fogalma, azaz végső soron az abszolútum felé, amelynek szemszögéből ez a folyamat természetesen fordított, azaz az abszolútum az, amely visszaveszi magába elidegenedett valóságát, azaz megismeri önmagát.

Mindez kétértelművé teszi a spekulatív tétel feladatkörét. Vajon a dolgok belső szükségszerűségét feltárni kívánó tudomány eszköze-e, vagy csupán az abszolút eszme működik benne, hogy önmegismerését az illető tudomány tárgyának megismerése által is betöltse? A gyanakvó magatartást az *Előszó* mindenképpen indokolja: „Mivel a fogalom a tárgy saját személyes énje, amely mint a *tárgy levése* nyilatkozik meg, azért nem nyugvó szubjektum, amely mozdulatlanul hordozza az akeidenseket, hanem a mozgó és meghatározásait magába visszavevő fogalom.” (39. o.)

Ráadásul ez a személyes én, amelyet itt Hegel egyjelentésűnek vesz a fogalommal, egyszerre levése a tárgynak — ontológiai értelemben — és a tárgy megismerésének, azaz maga a spekulatív ítélet, s ezzel valóban az abszolút megismerés, ti. alkotás és megismerés itt egybeesnek. (Az itt megjelenő abszolút megismerés reális magva az emberi megismerésnek éppen *A szellem fenomenológiájában* zseniálisan ábrázolt azon sajátossága, hogy csak az ismerhető meg az ember számára, amit az emberi gyakorlat áthat.)

A mondottakból még az a nehézség is származik, hogy a spekulatív tételben (akárcsak a *Jénai logikában*) egyszer a dolog, máskor pedig a dolog fogalma szerepel ítélet-alanyként. Valóban, ha a dolog és a dolog fogalma, személyes énje ontológiailag ennyire nincs elhatárolva, s főképp ha a tárgy levése egyenlő a tárgyban lakozó fogalom levésével, akkor ezen nincs mit csodálkoznunk. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Hegelnek a spekulatív tétel kidolgozása közben harcolnia kell a hagyományos ítélet csak formális, pusztánév szubjektuma ellen.

Valójában arról van itt szó, hogy Hegel *A szellem fenomenológiájában* lét és gondolkodás azonosságának levezetésével levezette a logika és ontológia azonosságát is. A mű megírásának befejezése után készült *Előszó* már ezt az álláspontot tükrözi. Ha figyelembe vesszük, hogy Hegel a logikai meghatározottságokat és a valóság meghatározottságait nem választja el, együtt tárgyalja, akkor nem ütközhetünk meg azon, hogy az ítélet alanyának felváltva hol magát a dolgot, hol pedig a dolog fogalmát (ill. valamilyen szintű logikai leképezését) tekinti. Ezzel rátaláltunk a *Jénai logikában* történő felcserélés okára is, ahol az a maga helyén sokkal inkább indokolatlannak tűnik, annál is inkább, mert maga Hegel is védekezni látszik ellene. A szubjektum „nem numerikus egy”, azaz egyedi dolog, szögezi le pl. az univerzális ítélet tárgyalásakor, hanem „meghatározott fogalom”. Nem sokkal később azonban megelégedéssel nyugtázza: „A partikuláris ítélet pusztán kellése megszűnik, meghatározódik, ami problematikus benne, mihelyt a szubjektum numerikus egy, egyes a szinguláris ítéletben.” (*J. l.* 85. o.) stb. Hogy az ítélet alanya fogalom és nem egyedi dolog, az egyenesen ellentmondásban van a *Hit és tudás* már többször idézett megállapításával az ítélet alapvető feladatát illetően. Eszerint ugyanis, mint tudjuk, S és P, ezek az egyenlőtlenek, amelyek közül S „a lét formájában”, P pedig a „gondolkodás formájában” van, „együttl a priori, azaz abszolút módon azonosak”. Ha ezt a megállapítást összevetjük a *Jénai logika* azon követelményével, hogy S meghatározott fogalom legyen, a fogalomról pedig a *Jénai logika* az azt a meghatározását tartjuk szem előtt, hogy „A fogalom ugyanannak a dialektikának van alávetve, mint amelynek a minőség,

amely meghatározottság a tiszta lét formájában, amelynek helyébe itt a reflektált lét, a magánvaló lét lépett” (J. l. 78. o.), akkor a *Jénai logika* és a *Hit és tudás* álláspontja között alapvető ellentmondást kellene megállapítanunk. Hiszen a *Jénai logika*nak legalábbis törekvése, végcélja az, hogy S fogalom legyen. Ekkor pedig S-nek nem a „tiszta lét formájában”, hanem a „reflektált lét, a magánvaló lét” formájában kell lennie, vagyis S nem a dolog, hanem a dolog gondolati képe. Ám a *Jénai logikában* ez a törekvés nyilvánvalóan nem tekinthető egyértelműnek, hiszen, mint láttuk, a következtetés már egyesíti a lét és a gondolkodás szféráját, s ennek az egyesítésnek az előmunkálatai okvetlenül az ítéletben kellett hogy végbemenjenek.

Ezzel a problémával azért volt érdemes ily részletesen foglalkoznunk, mert a spekulatív tételt, méginkább *A szellem fenomenológiáját* a maga egészében úgy is tekinthetjük, mint a kanti a priori szintetikus ítéletről mondottak *levezetését*. A spekulatív tételben a közvetlen, a valóságos azért egyenlő fogalmával, mert ez a fogalom maga a közvetlen, a valóságos élete, belső szükség-szerűsége. Ez persze több is, más is, mint amit Kant tanít az a priori szintetikus ítéletről. Ez azonban először *A szellem fenomenológiájában* válik világossá. A *Jénai logika*nak S és P azonosságára való törekvésében, mint láttuk, nem volt egyértelmű, hogy S valóságos-e vagy meghatározott fogalom, s ha utóbbi, akkor mennyiben beszélhetünk az ítéletben lét és gondolkodás egyesítéséről (hiszen a gondolkodási formák a *Jénai logikában* nem a valóság tükrözésének eszközei). Mindenekelőtt azonban a *Jénai logikában* P elvont általános, amelylyel a valóságos semmiképp sem egyenlő. Ennyiben persze inkább megfelel a kanti elképzelésnek, amely szerint az a priori szintetikus ítéletben nem a dolgok lényege, hanem, hegeli kifejezéssel élve, a „tudó én”, azaz a megismerő értelem elvonatkoztatásai jutnak kifejezésre, a lényeg pedig megismerhetetlen.

A kanti a priori szintetikus ítélettel szemben a spekulatív tétel éppen annak a biztosítéka, hogy a lényeg megismerhető, s ezáltal válik először lehetővé S és P azonossága, amelyre a *Jénai logikában* az egész ítéletmozgás hasztalan törekedett. A spekulatív tétel annyiban is megfelel a *Hit és tudás* nevezetes megállapításának, hogy benne az egyenlőtlenek *abszolút módon* azonosak. Ezzel a problémával részletesebben kell foglalkoznunk.

A spekulatív tételben „mivel maga az állítmány mint alany, mint a lét, mint a *lényeg* van kimondva, amely kimeríti az alany természetét, azért a gondolkodás megtalálja az alanyt közvetlenül az állítmányban is”. (41. o.) Az állítmány az alany, az általános a lét, azaz a tulajdonképpeni, az igazi, mert többé nem a közvetlen lét, hanem a lényeg, amely az eredeti alany, a közvetlen, a valóságos természetét kimeríti: világos, hogy a spekulatív tételben az alany *abszolúte* feltárt az állítmányban, a fogalom a valóságost tökéletesen kifejezi, hiszen maga a valóságos életfolyamata. A mindennapi-emberi s a tudományos megismerésnek már ennyi is sok, hiszen tárgyát mindegyre közelíti csak, de tökéletesen soha sem azonosul vele, mert akkor a tárggyá kellene változnia. A spekulatív tételben tehát az abszolutizált emberi megismerés — hiszen az abszolútum önmegismerése — jut szóhoz.

Alany és állítmány abszolút tartalmi azonosságával szemben a következő megállapítás valójában csak a formát illeti, a tétel formáját, amelyben állítunk valamit az alanyról: „a konfliktus egy tétel formája általában és az e formát megsemmisítő fogalmi egység között hasonlít ahhoz, amely a ritmusban a mérték és a hangsúly között van. A ritmus a lebegő középből és a kettő egyesítéséből ered. Így a *filozófiai tételben* sem semmisíti meg az alany

és állítmány azonossága különbségüket, amelyet a tétel formája fejez ki, hanem egységük mint harmónia jön létre.” (40. o., kiemelés — K. I.)

Mi a jelentősége az ismeret és tárgy abszolút azonosságát (létnek és tudatnak az abszolútumban meglevő azonossága alapján) létrehozó és kifejező spekulatív tételnek a dialektikus-logikai kutatás szempontjából? Természetesen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a lényeg megismerhetősége deklarálásának, valamint annak a követelménynek, hogy a megismerés a tételekben, illetve ítéletekben a tárgy életét, mozgását ragadja meg, mert a teljes állítmány, amely a tárgyat a maga egész mivoltában kifejezi, csak ilyen lehet. Itt azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a megoldás formai oldala nem tisztázódott. Részint Hegel fejtegetéseiből nem derül ki, hogy a spekulatív tétel mint S és P viszonyát kifejező ítélet mennyiben különbözik a hagyományos ítéletektől a forma tekintetében. Részint pedig nem világos, hogy vajon a feladatát teljes egészében teljesítő spekulatív tétel nem egész tudomány volna-e inkább, azaz formailag számos tétel.

A spekulatív tétel továbbá a maga részéről bebizonyította a tudományok, mindenekelőtt a filozófia tudományának lehetőségét (Kant ugyanezt az a priori szintetikus ítélet felmutatásával vélte megvalósítani), s felállította a megismerő számára azt a fontos követelményt, hogy a tudomány művelése közben ne saját magából fakadó vagy kívülről jövő szempontokhoz tartsa magát, hanem „átadja magát a tárgy életének, vagy ami ugyanaz, a tárgy első szükségszerűségét tartsa szem előtt és fejezze ki”. (36. o.)

A spekulatív tételről szóló tanítás egyúttal új oldalról világítja meg tartalom és forma viszonyát a logikában. Míg az ifjúkori teológiai írásokban Hegel a formán a tartalom kedvéért akart változtatni, a *Jénai logikában* az ítéleteknek jóformán csak kényszerűségből van tartalmuk. A spekulatív tételben ezzel szemben tartalom és forma legteljesebb egysége fejeződik ki, azon az alapon azonban, hogy a spekulatív tétel voltaképpen az abszolút megismerés formája, amely megismerésben tartalom és forma egyek.

Ez nem is lehet másképp, hiszen logika és ontológia egybeesése maga után vonja forma és tartalom egybeesését is, amint az a következő idézetben nagyon plasztikusan kifejezésre jut. „A létezőnek ebben a természetében, hogy *léte* egyszersmind *fogalma*, — ebben áll egyáltalán a logikai *szükségszerűség*; csakis ez a szerves egésznek ésszerű mozzanata és ritmusa; éppannyira *tudása* a tartalomnak, mint amennyire a tartalom fogalom és lényeg, — vagyis csakis ez a *spekulatív*.” (37. o.) Valóban, a spekulatív tételben is az alany éppannyira tartalom, valami valóságos, dolog, mint a tartalom (valóságos dolog) fogalma, amely saját önmozgása révén (amelynél a megismerőre lényegében egyáltalán nincs szükség!) „megy át” az állítmányba, amely a tartalom tudása, a dolog fogalma, s így csak kibontakozása annak, ami az alanyban már amúgyis jelen volt. Minden spekulatív tételben tehát, jelöljön alanya bármely dolgot, vagy amennyiben a spekulatív tételt úgy tekintjük (s erre az értelmezésre Hegel módot ad), hogy a tudomány mozgását írja le, legyen a tudománynak a valóság bármely területe a tárgya — minden spekulatív tételben misztikus módon újra lejátszódik az abszolútum önelidegenedésének, eldologiasodásának a visszavétele. Ezért lehet érvényes bármely dolog megismerésére nézve a következő megállapítás (a fenti idézet folytatása), amely egyúttal összefoglalását jelenti a tartalom-forma-probléma *A szellem fenomenológiája*-beli megoldásának: „A konkrét alak, önmagát mozgatva, egyszerű meghatározottsággá válik; ezzel a logikai formává emelkedik és a maga lé-

nyegiségében van; konkrét létezése csak ez a mozgás és közvetlenül logikai létezés. Szükségtelen ezért a konkrét tartalomra külsőleg ráaggatni a formalizmust; ama tartalom önmagában átmenet e formalizmusba, ez azonban többé nem ez a külsőséges formalizmus, mert *a forma magának a konkrét tartalomnak immanens levése.*” (uo.; kiemelés — K. I.)

Tartalom és forma viszonyának nyilvánvalóan felettébb problematikus, abszolút idealista megoldásával van itt dolgunk, amellyel már voltaképpen a későbbi logikák közegében mozgunk. *A szellem fenomenológiájának* ezt a végeredményét Hegel így foglalja össze az *Előszóban*: A szellem mozzanatai a tudás — az abszolút tudás — elemében már „nem esnek szét a lét és tudás ellentétére, hanem megmaradnak a tudás egyszerűségében, az igazat alkotják az igaz formájában, különbözőségük pedig csak a tartalom különbözősége. Mozgásuk, amely ebben az elemben szerveződik egésszé, a *logika* vagy spekulatív filozófia.” (27. o.)

A lét és tudás ellentétének fokról fokra való leküzdése, ahogyan az *A szellem fenomenológiájában* lejátszódik, elengedhetetlen feltétele tehát a tartalmas logikai formák létrejöttének a hegeli filozófiában. Ezért van az, hogy a *Jénai logikában*, ahol, mint tudjuk, ez az ellentét még fennáll, a logikai kategóriák még csak nem is vonatkoznak a megismerés tartalmára.

Kérdés mármost, hogy mennyiben hasznosítható a tartalom és forma viszonyának bemutatott hegeli felfogása a dialektikus logikai kutatás számára, amely természetesen kizárólag az emberi megismerés logikáját vizsgálja, az emberi megismerés pedig minden mozzanatában magán viseli a lét és tudás ellentétét, amelyet Hegel az abszolút tudásban leküzdteni vélt. Nyilvánvaló, hogy a tartalmas logikai formák problémája nem nyert kielégítő megoldást *A szellem fenomenológiájában*, de az ilyen formák vizsgálata, alapvető szerepük kimutatása a tudományos megismerésben mindenképpen nyereség a dialektikus logika számára. Hogy ennél nagyobb hasznot elkönnyvíthetünk-e, az azon múlik, hogy *A szellem fenomenológiáját* követő rendszeres logikai munkák mennyire képesek a tartalom és forma egységének a spekulatív tételben kimondott és lényegét tekintve feltétlenül pozitív elvét alapul véve — az abszolút idealizmus tehertétele ellenére is — a valóságos emberi megismerés formáinak a leírására.

3. A logika tudománya

A szellem fenomenológiája utáni rendszeresen kifejtett ítéletelméletek reprezentánsául — mint a legrészletesebbet s tartalom és megfogalmazás tekintetében már egyaránt érettet — az először 1812-ben *A logika tudománya*¹⁰ címmel kiadott műben található ítéletelméletet választjuk, s ennek tárgyalása közben mutatunk majd rá az esetleges lényeges eltérésekre más feldolgozásokhoz képest (*Nürnbergi propädeutika*¹¹, *Enciklopédiák*¹²).

¹⁰ Hegel: *A logika tudománya*. Akadémiai Kiadó, 1961.

¹¹ *Philosophische Propädeutik*. G. W. F. Hegel *Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe* 3. köt. Glockner, Stuttgart 1949.

¹² *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* G. W. F. Hegel *Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe* 6. köt. Glockner, Stuttgart 1956. (az ún. heidelbergi enciklopédia); Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*, Akadémiai Kiadó, 1950. (a berlini enciklopédia).

A logika tudományában a következőképpen szögezi le Hegel az abszolút idealizmus álláspontját tartalomnak és formának a logikában fennálló viszonyát illetően: (a konkrét tudományokkal szemben) „maga a logika természetesen a *formális* tudomány, de amaz *abszolút forma* tudománya, amely totalitás magában és magának az *igazságnak tiszta eszméjét* tartalmazza. Ennek az abszolút formának önmaga a tartalma és realitása . . . a tartalom általában semmi más, mint az abszolút forma . . . meghatározásai — az általa tételezett és ennél fogva neki meg is felelő tartalom”. (202. o.) Tartalomnak és formának *A szellem fenomenológiájában* levezetett abszolút azonosságával van itt tehát dolgunk, s ez az azonosság fog az ítéletek rendszerének alapjául is szolgálni.

Tudjuk, az ítéleteknek ilyen értelemben való tárgyalására a jénai rendszerben csak a metafizikában, tehát a logika után kerülhetett volna sor. A *Jénai logikában* a gondolkodási formák az egész logikai rendszer második részének — amely megközelítőleg megfelel *A logika tudománya* lényeg-tanának — az egyik oldalát alkotják, míg *A logika tudományában* a lét és a lényeg szférájának egységét megvalósító fogalom-tanban kerülnek tárgyalásra. Ebből az következik a gondolkodási formákra, köztük az ítéletekre, hogy a lét és gondolkodás azonosságának valamennyi logikai kategória számára általánosan adott keretén belül módjukban áll a lét és lényeg szféráiban tárgyalt anyaghoz a visszatükrözés, a megismerés formáiként viszonyulni, amire a *Jénai logikában* a gondolkodási formák rendszertani helye miatt nem volt lehetőség.

A logika tudományát megelőző második rendszeres ítéletelmélet (az ún. *Nürnbergi propedeutikában* található — Rosenkranz 1809/11-re keltezi) újabb oldalról világítja meg a dialektikus ítéletelmélet tartalom-forma problémáját. „A logikában” — hangzik a 13. § — „az ítéletet tiszta formája szerint vizsgáljuk, tekintet nélkül valamely meghatározott, empirikus tartalomra. Az ítéletek ama viszony révén különböznek egymástól, amely alanynak és állítmánynak egymással szemben sajátja, amennyiben viszonyuk a fogalom által vagy a fogalomban van, vagy a tárgyiságnak a fogalomhoz való viszonya. E viszony mibenlététől függ az ítélet magasabb vagy abszolút igazsága. Az igazság a fogalomnak tárgyiságával való megegyezése. Az ítéletben megkezdődik a fogalomnak és tárgyiságnak s ezzel az igazság területének a bemutatása.” (148. o.) A *Nürnbergi propedeutika* a továbbiakban a kanti táblázat szerint tárgyalja az ítéleteket a következő 4 csoportban: *A*) az ítéletek minősége vagy az inherencia ítéletei; *B*) az ítéletek mennyisége vagy a reflexió ítéletei; *C*) az ítéletek viszonyai vagy a szükségszerűség ítéletei; *D*) az ítéletek modalitása vagy a fogalom létezésre való vonatkozásának ítéletei. Ez az ítéletfelosztás már a „nagy” logikáé, jóval maga mögött hagyta a *Jénai logikát*. Az egyes ítéletek tárgyalása azonban csak vázlatos, s így nem tartalmazza annak bizonyítását, hogy az ítéletek adott sorrendje szükségszerű. Ugyancsak nem tisztázza a 13.§ idézett megállapításainak közelebbi értelmét, pedig ezek nem csekély érdekességgel bírnak a dialektikus-logikai kutatás szempontjából.

Hogy a hegeli ítéletelmélet *A szellem fenomenológiája* után az ítéletek tartalmán nem érthet valamely meghatározott, empirikus tartalmat, az világos mindabból, amit az abszolút szellem önmegismeréséről, a magából kibocsátott dolgok (fogalmi) visszavételéről tudunk. Az abszolút idealizmus filozófiája már nem vehet figyelembe empirikus tartalmat. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy egy nem az abszolút idealizmus talaján álló dialektikus logika sem dolgozhat empirikus tartalommal, hiszen mint logika mégis csak a formák,

mint dialektikus logika pedig mindenestre a tartalmas formák tudománya. Annál inkább számot tarthat érdeklődésünkre a hegeli kísérlet a tartalmas logikai formák problémájának megoldására. Hiszen, ha *A szellem fenomenológiájából* meg is tudjuk, hogy „a fogalom a tárgy saját személyes énje, amely mint a *tárgy levése* nyilatkozik meg” (39. o.), továbbá, ha *A logika tudománya* utolsó, *Az abszolút eszme* c. fejezetében ezzel teljesen egybehangzóan azt olvassuk, hogy „minden dolognak magának saját módszere, mert tevékenysége fogalom” (423. o.) — fogalomnak és tárgynak e látszólagos teljes egybeesésével nyilvánvalóan mégsem elintézett a logikai tartalom problémája Hegel számára, akkor sem, ha rendszerének egészéből egyértelműen kitűnik, hogy a logika maga az abszolút tartalom. Különben nem kellene a *Nürnbergi prope-deutikának* újból hangsúlyoznia, hogy „Az igazság a fogalom megegyezése tárgyiságával”, s ugyancsak nem volna szükség arra, hogy éppen az ítéletben (már régen belül az abszolút igazság birodalmán) kezdődjék el „a fogalomnak és tárgyiságának s ezzel az igazság területének a bemutatása”. — Mindezekre a problémákra *A logika tudományában* remélünk választ.

Miként a *Jénai logikában*, *A logika tudományában* is a fogalom szükségszerű dialektikus mozgása révén jön létre az ítélet; a különböző ítéletfajták az ítélet fejlődésének szükségszerű fokait reprezentálják, a legfejlettebb ítélet pedig egyuttal már a gondolkodás magasabbrendű formája: a következtetés. Ezen az általános meneten — ha úgy tetszik sémán — belül azonban már lényeges különbségeket kell regisztrálnunk az 1804-es és az 1812-es logikai rendszer között, amint ez a hegeli ítéletelmélet fejlődésére vonatkozó eddigi fejtegetéseink alapján el is várható.

A fogalmat *A logika tudományában* Hegel mint az egyedi-különös-általános dialektikáját határozza meg. Ezzel túllép azon a dualizmuson, amely a *Jénai logika* fogalom- és ítélettanára még jellemző volt. Az ítélet „a fogalomnak önmaga által való meghatározása” (230. o.); a fogalom három mozzanata, amelyek maguk is önálló totalitások, fogalmak, kölcsönösen meghatározóak egymást. A legelőször adódó ilyen meghatározás szerint az *egyedi az általános*. Közelebbi jellemzéséből kiderül, hogy az ítélőtevékenység Hegel szerint korántsem a fogalmi mozzanatok (a különös, egyedi s az általános) öncélú helycseréje, ahogyan fenti definíció alapján az első pillantásra feltételezhetnénk, hanem a valóságos dolgok megítélésére szolgál: tartalom és forma abszolút azonosságának keretén belül makacsul újra felüti fejét, ha nem is valamely meghatározott, hanem általában az empirikus tartalom. Az ítélet általános jellemzésénél ugyanis ezt olvassuk: „mivel az alany általában a meghatározottat, s ennélfogva inkább a közvetlenül *léttel-bíró*t, az állítmány pedig az *általánost*, a lényegeset vagy a fogalmat fejezi ki, ezért az alany mint olyan csak afféle *név*; mert, hogy *micoda*, azt csak az állítmány fejezi ki, amely a *léte*t a fogalom értelmében tartalmazza”. (231. o.) Ezzel az értelmezéssel az ítélet itt tárgyalt általános formája a *hegelien* interpretált kanti a priori szintetikus ítélet, valamint a spekulatív tétel egyenes ági örökösének bizonyul. A *Jénai logika* ezzel szemben formális örökséget hagyott rá, amelynek alapján az ítélet *A logika tudományában* is: „a fogalom megoszlása önmaga által; ez az *egység* tehát az az alap, ahonnan az ítéletet igazi *objektivitása* szerint tekintjük. Ennyiben az eredetileg egynek eredeti *megosztása*.” (232. o.) Csakhogy a formát itt átélkesíti a tartalom: „Az állítmány . . . , amelyet az alanynak tulajdonítunk, kell, hogy *illesse* is azt, azaz hogy magán- és magáért-valósága szerint azonos legyen vele. A *tulajdonításnak*

ez a jelentése megszünteti ismét az ítélet *szubjektív* értelmét s az alany és állítmány közömbös külső fennállását ebben a német mondatban: Diese Handlung ist gut . . . a *kopula* mutatja, hogy az állítmány az alany *létéhez* tartozik s nemcsak külsőleg kapcsolódik vele.” (233. o.)

Emlékeztetünk arra, hogy a spekulatív tételtől szóló tanítás egyetlen küzdelem volt az ítélőtevékenység szubjektív értelmezése ellen, amelynek során az ítélő szubjektum, a „tudó én” tulajdonít valamilyen állítmányt az alanynak, amely így nem biztos, hogy megilleti ezt. Ezzel szemben az igazán tudományos gondolkodás behelyezkedik a tárgyba, a tárgy életébe, s a tárgy így mintegy maga hozza létre saját állítmányait, amelyek azért a tárgynak valóban létéhez tartoznak. Fenti idézetből kitűnik, hogy a spekulatív tételtől szóló tanítás fontos pozitív-tartalmi követelményét hangoztatja Hegel mindjárt *A logika tudománya* ítéletelméletének kezdetén. Teszi pedig ezt a spekulatív tétel jellemzésének olyan szerfelett problematikus megfogalmazásai nélkül, mint pl. a következő: „Mivel a fogalom a tárgy saját személyes énje, amely mint a *tárgy levése* nyilatkozik meg, azért nem nyugvó szubjektum, amely mozdulatlanul hordozza az akcidenceket, hanem a mozgó és meghatározásait magába visszavevő fogalom.” (39. o.) Vagyis *A logika tudományában* a szubjektív és az objektív ítélőtevékenység közti különbséget nem okvetlenül az önkényes, csak értelemszerű megítélésnek és a dologban misztikusan működő fogalom önmeghatározásának nyilvánvalóan hamis alternatívája jelenti. Itt alkalom nyílik a hegeli felfogásnak arra az értelmezésére (amelyre már *A szellem fenomenológiájában* is találunk némi alapot), hogy ti. a szubjektív ítélőtevékenység igazi alternatívája az a reális ítélőtevékenység, amely a dolog természetének a kimerítését célozza.

Erre az értelmezésre módot ad az ítéletek első csoportjának, a *létezési ítéleteknek* bevezetéséül szolgáló, de még mindig az ítéletek általános bevezetéséhez tartozó következő megállapítás: „A szubjektív ítéletben *egy és ugyanazt* a tárgyat *kétszeresen* akarjuk látni” (közbevetőleg megjegyezve: véleményünk szerint a „szubjektív ítélet” kifejezés itt csak az ítéletek gondolkodási formaként való tárgyalására utal — *K. I.*) „egyszer egyedi valóságában, másodszor lényeges azonosságában vagyis fogalmában: az egyedit általánosságába emelve, vagy, ami ugyanaz, az általánost egyediséggé valósítva. Az ítélet ily módon *igazság*; mert a fogalom és a realitás egyezése. *Először* azonban az ítélet nem ilyen alakú . . .” (237. o.)

Ezzel a *Jénai logika*-belinél sokkal tartalmibb követelményt mond ki Hegel, az ítéletek mozgásának sokkal lényegesebb rugóját leplezi le *A logika tudományában* az ítéletek rendszeres tárgyalásának kezdetén: a valóságos dolognak való mind mélyebb megfelelést.

Az ítéletek első csoportját *A logika tudománya létezési ítéleteknek* nevezi, akárcsak az 1817-es *Heidelbergi enciklopédia*. A *Nürnbergi propedeutikában*, mint láttuk, az ítéletek első csoportjának élén a következő cím áll: *Az ítéletek minősége, vagyis az inherencia ítéletei*. Az 1831-es *Enciklopédia* ugyancsak a „minőségi ítélet” megnevezést használja. Ezek a részben különböző elnevezések azonban ugyanazt a tartalmat fedik, a létezési vagy minőségi ítéletet a felsorolt munkák lényegében azonos módon mutatják be.

Melyek a létezési ítélet jellemzői? Alanya elvont egyedi, állítmánya elvont általános, a kettő vonatkozása, a kopula: „közvetlen, elvont lét”. Hogyan értsük ezt? Hegelnek itt választ kell adnia arra a kérdésre, hogyan viszonyulnak a legkezdetlegesebb ítéletek, amelyek így nyilvánvalóan az empirikus létet

veszik az ítélőtevékenység alapjául, ehhez az empirikus léthez, amelyet *A logika tudománya* a maga egészében már régen maga mögött hagyott. Persze nem magát az empirikus létet kell behozni a logikába, hanem csak olyan logikai formát kell találni — közelebről: olyan ítélettípust —, amelyben ez az empirikus lét a legadekvátábban kimondható és gondolatilag megragadható. Mindenesetre az ítélet alkotórészeinek meghatározásai, amelyek szerint alany, állítmány, valamint kopula nem *kifejezik* a közvetlen létező megfelelő mozzanatait, hanem *maguk ezek a mozzanatok*, nem könnyítik meg Hegel dolgát ebben az irányban. Egészen helyes megoldást nem várhatunk, hiszen az általános, abszolút idealista tehertétel már az ítéletek tárgyalásának kezdetén is érezteti negatív hatását, sőt itt bizonyos értelemben szembetűnőbben, mint a későbbiek során. A kezdetben ugyanis az ítélet alkotórészeinek valóban át kell változniuk a közvetlen létező mozzanataivá, így pl. a kopula a megítélt dolognak valóban közvetlen létezése, megfelelően annak, hogy *A szellem fenomenológiája* utáni logikai rendszerekben tárgyiség s dologiség, a dolog és fogalma egybeesnek.

S valóban, Hegel az első létezési ítélet, a pozitív ítélet bemutatásakor ugyanazzal a problémával találja szembe magát, mint a *Jénai logika* első ítéletfajtájának elemzése közben. Alanynak és állítmánynak ugyanis mint az ítélet oldalainak, „mivel az ítélet a *titelezett* meghatározott fogalom — meghatározásuk az, hogy a fogalom mozzanatai”. (237. o.) Ennélfogva a legnagyobb nehézségekbe ütközik az állítmány és az alany közelebbi jellemzése, amelyben mind S, mind P esetében helyet kellene kapnia a közvetlenségnek, mint ahogyan már láttuk, hogy a kopulát Hegel mint közvetlen létet határozta meg. „Éppígy az alany elvont egyedi” — kénytelen megállapítani —, „vagyis a *közvetlen* . . . Az alany ennyiben az ítélet elvont oldala, amely szerint a fogalom a *külsőlegességbe* ment át benne.” (238. o.) Nem sokkal előbb viszont Hegel leszögezte, hogy „a fogalom szférájában csakis olyan közvetlenség lehetséges, amely *magán- és magáért-valósága szerint* a közvetítést tartalmazza és csak ennek megszüntetése által keletkezett, azaz az *általános* közvetlenség”. (Uo.)

Nem kétséges, hogy bár az ítéletek fokán valóban csak olyan közvetlenség fordulhat elő a logikában, amely a már többszörösen közvetített — legalábbis ami a gondolati meghatározásokat, teszem azt az egyedi, különös és általános kategóriáit vagy a fogalmat illeti, amely meghatározásokból az ítélőtevékenység kiindul —, az ítélőtevékenység elengedhetetlen tartozéka a megítélendő tárgy a maga érzéki közvetlenségében. Hegel ezt a tárgyat *A logika tudományában*, ellentétben *A jénai logikával*, nem kívánja mellőzni, hiszen éppen a tartalmas logikai formák érdeklik, ugyanakkor nem is tudja feloldani a különböző logikai meghatározásokban, jóllehet alapálláspontja szerint logikai formának és logikai tartalomnak egybe kellene esnie, vagy, másképpen, lét és tudás ellentétének itt már nem volna szabad jelentkeznie. (Lásd fentebb, 26. o.) A csak a közvetítés megszüntetése révén közvetlen gondolkodási kategóriákkal Hegel a valóságos közvetlen tárgyból indul ki az ítéletek tárgyalásának kezdetén, és ez a tény nem csekély bizalmat ébreszt az ítéletek további tárgyalása iránt.

A kezdet kezdetén az ítélési folyamatban nincs is más jelen, csak a tárgy, a maga közvetlen egyedi valóságában, valamint egy puszta név, amely a tárgyat jelöli, továbbá egy másik név, amellyel a tárgyat jellemezzük. Alanyt és állítmányt először ilyen puszta névnek tekinti Hegel, „amelyeknek igazi meghatározását csak az ítélet lefolyásával kapjuk”. (237. o.) Világos, hogy e

két puszta név továbbmeghatározódása magukból ezekből a nevekből nem következik. Az ítéletek dialektikus rendszere csak a kiinduló tárgyhoz való újabb és újabb visszatérés nyomán építhető fel.

A két név s a rajtuk át- meg átcsillanó érzéki anyag — az alanyon a dolog, az állítmányon a dolog valamely meghatározottsága — mint az egyedi és az általános viszonyul egymáshoz. Ez egyúttal minden ítélet formameghatározása, „amennyiben ugyanis minden ítélet egyben elvont ítélet általában” — teszi hozzá magyarázatképp Hegel. Emlékeztetünk arra, hogy a *Jénai logikában* is minden ítélet erre az elvont formára volt hozható: a különös az általános. Az ítéletek fejlődését különös és általános mind magasabb szintű meghatározódása jelentette volna. Valójában különös és általános a különböző ítélet-típusokban mindig ugyanazon a szinten reprodukálódtak a *Jénai logikában*.

Még a *Jénai logikából* tudjuk, hogy az olyan ítéletben, amelyben az állítmány az alany valamely meghatározottságát tartalmazza — s éppen ilyen a pozitív ítélet —, az alany az állítmánynak alárendelt. Egyúttal azonban fordított alárendelés is érvényesül: az alany mint számos meghatározottság konkrét totalitása alárendeli magának az állítmányt, amely „az alany totalitásának csak egy mozzanatát tartalmazza a többiek kizárásával”. Az utóbbi idézet *A logika tudományából* való, amely lényegében módosítások nélkül átveszi a *Jénai logikából* az alany és állítmány kettős alárendelő viszonyának tételét, legalábbis a létezési ítéletre nézve. Láttuk, hogy a *Jénai logika* a kettős alárendelést alany és állítmány nem éppen magasrendű kapcsolatának tartotta, és kísérletet tett a kiküszöbölésére.

A második, az alanyról az állítmányra irányuló alárendelő mozgásból Hegel a következő tételt nyeri *A logika tudományában*: Az általános az egyedi. Ez a tétel tartalma szerint fejezi ki az ítéletet míg a vele ellentétes a formája szerint. Hogy a két tétel érvényesülését egyazon ítéletben érzékeltesük (s nem utolsósorban a *Jénai logika* és *A logika tudománya* közti színvonalbeli különbséget — a *Jénai logika* megfelelő részét l. tanulmányunk első részének 254. oldalán), idézzük Hegel idevágó fejtegetéseit. „Ha tehát összeállítjuk az alany és az állítmány *e kölcsönös meghatározását* az ítéletben, akkor e kettős dolog adódik: 1. hogy az alany közvetlenül a léttel bíró vagy egyedi ugyan, az állítmány pedig az általános. Mivel azonban az ítélet a kettőnek *vonatkozósa*, s az alany az állítmány által mint általános van meghatározva, azért a szubjektum az általános; 2. az állítmány az alanyban van meghatározva; mert nem meghatározás *általában*, hanem az *alany* meghatározása; a rózsa illatos; ez az illat nem akármilyen meghatározatlan illat, hanem a rózsaé; az állítmány tehát *egyedi* valami.” (239—40. o.) Ebből az idézetből is kitűnik, minden világossága ellenére, amellyel alany és állítmány kölcsönös meghatározottságát bemutatja, hogy a dolgot és a dolog fogalmát Hegel továbbra is összekeveri. Amikor alanyt és állítmányt mint puszta neveket jellemezte, akkor a dolognak bár kezdetleges, de mégis gondolati képét tette meg az ítélet alkotórészének. Ehhez képest visszaesést jelent, ha Hegel most az alanyról mint „közvetlenül léttel bíróról vagy egyediről” beszél, az állítmányról pedig mint „egyedi valamiről”. E felcserélés okaira korábban már rámutattunk, most csak állandó jelenlétét konstatáltuk.

Ha a forma és tartalom e két tételét egyesítenénk, mondja Hegel, következőképp mind az alany, mind az állítmány megkapná az egység s egyúttal az általánosság meghatározásait, akkor olyan tételt kapnánk, amely szerint az alany és az állítmány egyaránt — különös. Itt ismét a *Jénai logika* megfelelő

helyére emlékeztetünk, ahol Hegelnek szintén nehézséget okozott az alany és az állítmány szintkülönbségét fenntartani, minthogy elvileg alany és állítmány egyaránt meghatározott fogalom volt, legalábbis Hegel arra törekedett hogy az ítélet két alkotó része elérje a meghatározott fogalom szintjét. Ennél a követelménynél — vagy inkább nehézségnél — mindkét logikában feldereng az azonos tétel is, az azonban mindkét logika számára világos, hogy az ítélet e végcélja még további levezetésre szorul. Egyediség és általánosság amúgy sem egyesíthetők még a pozitív ítéletben különösséggé, mert „mint közvetlennek vannak tételezve”. (241. o.) Hiszen az alany közvetlen érzéki dolog, az állítmány pedig a dolog valamely érzéki tulajdonsága Hegel szóhasználata szerint; helyesen ezt úgy fejezhetnénk ki, hogy az alany a dolognak még csak érzéki képe, az állítmány pedig az e képből kiemelt érzéki jegy. S és P közvetlensége így mindenesetre eléggé kétséges, mert egészen csak maga az érzéki dolog közvetlen. Ha ítéletet alkotok róla, akkor már mindenképpen valami gondolati dolog, tehát közvetett, még akkor is, ha az ítéltévékenység közben előttem van, vagyis érzékelem. Egyértelműbb kifejezéssel élve: S elvont egyedi, mert az egyedi sokkal több, mint közvetlen érzéki dolog, mint ilyen nem létezik a valóságban, kizárólag az emberi gondolkodás elvonatkoztató tevékenységének a következménye. Ugyanez a helyzet P-vel kapcsolatban is. Elvont egyedi és elvont általános pedig nem egyesíthető különösséggé, mert így — bár első látszatra azt tarthatnánk, hogy ez lehetséges, s az eredmény az ugyancsak elvont különösség volna — valójában csak mesterséges gondolati képződmény jönne létre, amelyben elvont egyedi és elvont általános ismét szétválnék, ti. akkor, ha ezt a képződményt a valóságos dologgal összevetnénk. Mert ekkor kiderülne, hogy az érzéki tulajdonság csak rajta van a dologon, de nem egy — azonos — vele.

A tüzetesebb vizsgálat tehát alany és állítmány egyenlőtlenségét állapítja meg a pozitív ítéletben, és pedig mind a forma, mind pedig a tartalom oldaláról. Hegel megfogalmazásában: „Az egyedi általános. Ámde az ilyen közvetlen egyedi nem általános; állítmánya tágabb körű, tehát nem felel meg neki.” Az ezzel paralel tétel szerint pedig: „Az általános egyedi, akkor az alany minőségeket magától foglaló általános, olyan konkrét, amely végtelenül megvan határozva, s mivel meghatározottságai még csak minőségek, tulajdonságok vagy akcideneciák, azért totalitása rossz értelemben vett végtelen sokaság. Az ilyen alany ezért nem egyes ilyen tulajdonság, mint amilyent állítmánya kimond.” (241. o.) A végkövetkeztetés már önként adódik: „Mind e két tételt tehát tagadni kell s a pozitív ítéletet mint negatívát kell tételezni.” (Uo.)

A Jénai logika érdekes módon ugyanígy vezeti le a negatív ítéletet a pozitív ítéletből. A tartalom és a forma tételét nem különbözteti meg ugyan a pozitív ítéletben, hanem a pozitív ítéletnek egy általános formájából: B—A — indul ki. Ez annál is figyelemreméltóbb, mivel a negatív ítéletet a Jénai logikában a hipotetikus ítélet előzi meg mint az ítéletek első csoportjának utolsó tagja. (L. tanulmányunk I. része 263. o.) Nem kétséges azonban, hogy a B—A formula nem a hipotetikus, hanem a pozitív ítéletet jelenti. Magából a levezetésből ez feltétlenül kiderül: „Az ítélet közvetlen ábrázolása: B—A, amely szerint A meghatározott és a B szubjektumnak alárendelt, vagy annak negatív egysége révén megszüntetett állítmány, A-nak mint 'nem-A'-nak tételezése: a negatív ítélet kifejezése...” (J. l. 88. o.) Mindjárt „az ítélet közvetlen ábrázolása” kifejezés azt mutatja, hogy Hegelnek a pozitív ítélet lebeggett a szeme előtt a Jénai logika idézett levezetésében, ami annál is érdekesebb,

mivel a *Jénai logikában* a pozitív ítélet egyáltalán nem szerepel önálló ítélet-fajtaként. Az, hogy az állítmány ebben az ítéletben az alanynak alárendelt, már nem hagy kétséget az iránt, hogy itt az állítmány az alanynak egy tulajdonsága a sok közül: mint a pozitív ítéletben. Az ilyen állítmányt megszünteti az „alany negatív egysége”, vagyis a sok-tulajdonságú, de a többi dologgal szemben elhatárolt konkrét egyedi dolog — az alany —, ezzel demonstrálva azt, hogy nem egyenlő ezzel az egy tulajdonsággal. Ezért igaz az, hogy „az „ítélet közvetlen ábrázolása: $B-A \dots$ a negatív ítélet kifejezése”, vagyis a negatív ítélet a tételezése annak, ami a pozitív ítéletben kiderül, hogy ti. nem igaz ítélet, nem igaz ebben az általános formában: $B-A$; vagy, *A logika tudománya* szerint: az egyedi általános. Ez a párhuzam jól mutatja, hogy bizonyos ítélet-fajták valódi összefüggését Hegel már a *Jénai logikában* is felismerte, s ezt a felismerést még akkor is ki lehet nyomozni, ha ezek az összetartozó ítéletfajták a korai rendszerben még egymástól távol helyezkednek el az ítéletek dialektikus sorrendjében.

Világos, hogy *A logika tudományában* tartalmi alapon történt az egyik ítélet levezetése a másikból. Egyáltalán tartalmi alapon történt az első ítélet kijelölése: ti. a legkezdetlegesebb, a „közvetlen” tartalmat kifejező ítélettel nyitja Hegel az ítéletek dialektikus sorrendjét. Ugyanakkor nem valamely empirikus tartalom szolgál itt az ítéletek sorrendjének alapjául, megfelelően annak a követelménynek, amelyet már a *Nürnbergi propedeutika* felállított. Az empirikus tartalom ugyanazon típusa az, amely minden létezési ítéletben kifejezésre jut: az érzéki létezés birodalma az a terület, amely ezekkel az ítéletekkel megközelíthető, a megismerés számára feltárható. Maga Hegel ezt a negatív ítélet tárgyalásakor — amikor megkísérli megadni a logikai tartalom mibenlétét — egyelőre nem mondja ki ilyen világosan. Ehelyütt csupán azt a „szokásos felfogást” bírálja, mely szerint „csak az ítélet tartalmától függ, igaz-e vagy nem, mivel a logikai igazság csakis a formát illeti és csupán azt követeli, hogy ama tartalom ne mondjon ellent magának”. (242. o.) Ezzel szemben Hegel szerint az ítélet igazsága a logikai tartalmon múlik, ez pedig nem más, mint az a tény, hogy S és P az ítéletben „mint egyedi és általános viszonylik egymáshoz”. (Uo.)

A létezési szinten megragadott egyedi nem az általános — talán ez a megfogalmazás adja meg legpontosabban bármely létezési ítélet logikai tartalmát, függetlenül attól, hogy egyébként milyen empirikus tartalma van. E megfogalmazásból egyúttal kiderül, hogy a logikai tartalomnak egészen határozott köze van a gondolatilag feldolgozott objektív valóság tartalmához, anélkül, hogy a dialektikus logika fellépne azzal az igénnyel, hogy vegyük figyelembe e tartalom végtelen sokféleségét, ami hiábavaló s valóban nem is a logikára tartozó feladat volna. Ilyen értelmezésben világos, hogy Hegel azon megállapítása, hogy „*E tisztán logikai tartalom* miatt a pozitív ítélet nem igaz, hanem igazsága a negatív ítéletben van”, közvetve a valóságos tartalmaknak tulajdonít az ítéletek dialektikus fejlődési sorrendjében döntő szerepet. Ezzel Hegel mintegy a rendszeres logikai kifejtés gyakorlatában alkalmazza az ifjúkori teológiai írásokban, valamint *A szellem fenomenológiájában* felmerülő elvet a tartalomnak az ítéletek vizsgálatában való vezető szerepét illetően.

Hogy a pozitív ítélet nem igaz, vagyis hogy az egyedi nem elvont általános, ez egyúttal annyit is jelent, hogy a tudás a pozitív ítéletek szintjén nem azonos a léttel (jóllehet ezt az azonosságot *A szellem fenomenológiája*

deklarálta), illetve az itt tárgyalt forma nem alkalmas még az azonosság létrehozására. A *logika tudományában* az ítéletek fejlődésének fő hajtóereje éppen a lét (teljessége) és a tudás (formális feltétele) közti ellentét, amelynek fokozatos megszüntetése az ítéletelmélet programja. Ezt azért fontos megjegyeznünk, mert egyedül a lét és tudás ellentétének jelenléte nyújt lehetőséget arra, hogy A *logika tudományának* ítéletelmélete az abszolút idealista alapállás ellenére az emberi megismerés formáit kutató dialektikus logika számára is értékes eredményeket produkálhat.

Hogy a pozitív ítélet igazsága a negatív ítéletben van, ez az egyedi-különös-általános dialektikájának nyelvére lefordítva Hegel szerint a következőképpen hangzik: „Az *egyedi nem* elvontan *általános* — *hanem* az egyedinek állítmánya azért, mert ilyen állítmány vagy magában tekintve az alanyra való vonatkozás nélkül, mert elvont általános, maga is valami meghatározott; az *egyedi* tehát *mindenekelőtt különös*.” (242. o.) A pozitív ítéletben kimondott második tétel, a tartalomra vonatkozó, igazsága szerint ugyancsak a különöst kapja állítmányul: az *általános* a *különös*. Vagyis a soktulajdonságú s így általános alany állítmánya, az a bizonyos egyik tulajdonság, nem elvontan egyedi, ahogyan pedig a pozitív ítélet tartalmi tétele kimondta, *hanem*, s az indoklás érdekes, „már azért is, mert állítmány, vagy mert az általános alanyra vonatkozik, tágabb valami a puszta egyediségnél”, tehát *különös*. (234. o.) Persze ez az alany mégsem igazi általános, hiszen egyedi dolgot jelöl, s márcsak alanymivoltánál fogva is „az egyediség ítéleti meghatározásában van” — ezért a negatív ítélet esetében a forma és a tartalom tétele már erre az egy tételre redukálódik: „Az *egyedi a különös*” (Uo.).

Véleményünk szerint bármennyire is A *fogalom tanának Előszavában* olvasható szép megállapítás fényében is vizsgáljuk egyedi-különös-általános fenti dialektikáját, amely megállapítás szerint „a fogalom logikája számára teljesen kész és megszilárdult, azt lehet mondani megcsontosodott anyag van előttünk, s a feladat abban van, hogy azt folyékonyra tegyük” (185. o.), ez a dialektika mégis kissé önkényesnek tűnik. Hegel ugyanis az ítélet mindkét alkotórészét mindhárom kategóriával jellemzi, miközben e kategóriák jelentése túlságosan is folyékonyra tűnik. A tartalom-típus, a valóságnak az ítéletekben kifejezésre jutó létezési szintje ugyanaz marad, ám váltakozva egyediként, különösként, majd általánosoként feltüntetve. Különösen felmerül az önkényesség gyanúja, ha mindehhez még hozzávesszük azt, hogy az 1931-es *Enciklopédia* szerint a *pozitív* ítéletet fejezzük ki „az egyedi különös” tétellel. A 172. § tömör és valóban (különösen az eddigiek után) szabatosnak tűnő megfogalmazása szerint: „A közvetlen ítélet a *létezési ítélet*; az alany egy általánosságban mint állítmányában van tételezve, amely közvetlen (tehát érzéki) minőség. 1. *Pozitív* ítélet, az egyedi egy különös. De az egyedi *nem* különös; közelebbről az ilyen egyedi minőség nem felel meg az alany konkrét természetének; 2. *negatív* ítélet.” (E. 262. o.)

Az *Enciklopédiával* kapcsolatban természetesen fel lehetne hozni, hogy benne a hegeli ítéletkonceptió fejlettebb változatával van dolgunk, s innen a különbség A *logika tudományának* megfelelő helyéhez képest. Ez az indoklás azonban a fejlődés irányának megadását követelné, amely, legalábbis e tanulmány szerzője számára, nem világos, különösen mivel a továbbiakban a tárgyalás menete újból csaknem azonos A *logika tudományában* találhatóval.

Véleményünk szerint sokkal inkább Hegel próbálkozásairól van itt szó, amelyek arra irányulnak, hogy a létezés szintjét az egyedi-különös-általános

logikai kategóriáival megközelítse. A próbálkozás pozitív tanulsága szerint a három logikai kategóriái csak együttesen alkalmas már a dolgok minőségének a megítélésére is, és pedig abban a formában, hogy egymást kölcsönösen áthatják. A negatív tanulság pedig az, hogy a szóban forgó logikai kategóriák szabatos használata tekintetében a hegeli dialektikus logika némi kívánnivalót hagy maga után.

Itt meg kell még jegyeznünk, hogy számunkra *A logika tudományának* az értelmezése tűnik helyesebbnek, amely szerint „az egyedi különös” tétel a negatív ítélet kifejezője. Abból a tételből ugyanis, hogy a negatív ítélet a pozitív ítélet igazsága (vagyis szükségszerű következménye, s magának a pozitív ítéletben feltárt tartalomnak jobb kifejezése), az következik, hogy minden pozitív ítélet állítmányát szükségképpen tagadni kell, vagyis ezek az állítmányok a szóban forgó alanyra nézve sohasem egyetemes érvényűek, tehát csak különösek. (Az érzéki tulajdonság sohasem bír általános érvénnyel a nem valamennyi egyedére, továbbá valamely egyedre egész életútja során.)

A negatív ítéletről már a *Jénai logika* is kimutatta, hogy benne az alany vonatkozása az állítmányra „lényegileg még pozitív”. Az indoklás ugyanaz, mint *A logika tudományában*. Utóbbi szerint: „Ha pl. azt mondják, a rózsa *nem* piros, ezzel csak az állítmány *meghatározottságát* negáljuk, s elv拉斯ztjuk az általánosságtól, amely szintén megilleti; az általános szféra, a *szín*, megmaradt; ha a rózsa *nem* piros, akkor feltesszük, hogy valamilyen más színe van; ezen általános szféra szerint az ítélet még pozitív.” (245. o.)

A negatív ítélet pozitív kifejezése még mindig nem fejezi ki a létezési szint tartalmait igazságuk szerint. Az egyedi „*nem* különös is; mert a különőség tágabb körű az egyediségnél; olyan állítmány tehát, amely *nem* felel meg az alanynak”. A hegeli példa szerint: a rózsa *nem akármilyen* színű, hanem csak a meghatározott színe van, amely rózsa-szín. Az egyedi *nem* meghatározatlan meghatározott, „hanem a meghatározott meghatározott”. (246. o.) Így adódik a végtelen ítélet pozitív formája: az egyedi az egyedi. Negatív formájának már a *Jénai logika* szerint is azt a követelményt kell betöltenie, hogy benne „*nem* csak a meghatározottság, vagy a meghatározottságnak az általánosra való vonatkozása, hanem az általános maga (a *Jénai logika* értelmezésében is az érzéki tulajdonságok általános szférája — *K. I.*) megszűnjek.” (*J. l.* 90. o.) A logika tudományában a negatív végtelen ítélet bevezetését az általános szféra meglétére alapozza az egyszerű negatív ítéletben. Ez utóbbi ítélet ugyanis „a korlátozottságtól megtisztultabb általánosságot tartalmazott, mint a pozitív ítélet, s annál inkább negálható az alany mint egyedi által. Ily módon az állítmány *egész köre* negálva van, s nincs többé pozitív vonatkozás közte és az alany között.” (247. o.) Ezzel előttünk van a negatív végtelen ítélet.

A végtelen ítéletek legfontosabb eredménye Hegel számára „az egyediségnek önmagára irányuló reflexiója”, vagyis hogy az egyedi dolog, amely a pozitív ítéletben közvetlenül volt előttünk, most a negatív és a végtelen ítélet közvetítése révén mint *tételezett* egyedi alkotja az ítélet tartalmát. Hogyan értsük ezt? A negatív ítélettel kapcsolatos vizsgálatok során az egyedi alany állítmánya meghatározott meghatározottnak bizonyult, vagyis az állítmányul szolgáló minőség — jóllehet elvont formájában még számos egyedi minősége van — mint éppen *ezé* az egyedié, általa meghatározott és csak reá jellemző. Más szóval minden dologhoz az érzéki tulajdonságoknak csak bizonyos köre tartozik, s ha ezt az ítélő-tevékenység feltárja (s ez történik valamely egye-

dire vonatkozó pozitív és negatív ítéletek összességében), akkor az egyedi a maga érzéki-minőségi létében gondolatilag teljesen megragadottnak tekinthető. Így létrejön az első *azonos tétel*, amelynek alanya az egyedi létezőt, állítmánya pedig az egyedi létezőre jellemző meghatározott minőséget fejezi ki: *az egyedi egyedi*. Ám mivel ez az egyedinek már reflektált, gondolatilag közvetített kifejezése, ezért alany és állítmány éppúgy általános is. Ezért a pozitív végtelen ítélet így is hangzik: „*Az általános az általános*.” Vagyis erről az oldalról is az azonos tétellel van dolgunk: „Az egyedi ezzel akként van *tételezve*, mint ami a vele azonos állítmányban folytatódik...” (248. o.). S egyúttal „ezzel *tételezve* van az, amit az ítélet kopulája tartalmaz, hogy a minőségi szélső fogalmak megszűntek ebben az azonosságukban”. (Uo.)

A negatív végtelen ítéletben alannak és állítmánynak semmi közük egymáshoz; a pozitív végtelen ítéletben viszont azonosak, így az ítélet mindenképpen megszűnt, visszatért a fogalom eredeti egysége, amely a *Jénai logikában* csak valamennyi ítélettípus tárgyalása *után* következett be, s akkor is meglehetősen mesterkélt módon. Itt azonban még nyilvánvalóan számos ítélettípus van hátra. Hogyan kerít sort Hegel ezeknek a tárgyalására?

Az indoklásra Hegel helyez különösebb súlyt. A reflexiós ítéletek levezetése a létezési ítéletekből mindössze egy mondatban történik: „Mivel azonban ez az egység (a szélső fogalmak egysége — *K. I.*) a fogalom, azért közvetlenül éppígy újra szélső fogalmaira oszlik, s olyan ítélet, amelynek meghatározásai már nem közvetlenek, hanem magukra reflektáltak. A *létezési ítélet* átment a *reflexiós ítéletbe*.” (Uo.) S bár ebben a mondatban formálisan még a reflexiós ítélet elnevezés indoklása is megtörténik, valójában itt még sincs szó a reflexiós ítéletek *levezetéséről*.

Ha csak ezt az egy mondatot vesszük alapul, akkor az átmenet szükségszerűségét a következő félmondat adja meg számunkra: „Mivel azonban ez az egység a fogalom...” Hiszen már *A szellem fenomenológiájából* tudjuk, hogy a tárgy fogalma — másképpen: a tárgy személyes énje — az a misztikus erő, amely a dolgot az abszolút — mert az abszolútum önmegismerésének keretében történő — ismertté-válás felé hajtja. Ha ehhez hozzávesszük, hogy *A logika tudománya* még azokat a szinteket is megadja, amelyeken keresztül a megismerés a tárgyat megragadhatja (természetesen ismét csak az abszolút megismerés!), akkor valóban világos, hogy a létrejött egységnek újból szét kell válnia alanyra és állítmányra, amelyek az új ítéletben, amelynek szélső fogalmai, a megismerés számára adott következő szintet, a lényegét kifejezik.

Ha a hegeli ítéletelméletben csak ennyi állna az ítéletek egymásutánjának szükségszerűségéről, akkor tanulmányozásuk legfeljebb csak filozófiatörténeti érdeklődésre tarthatna számot. Ám *A logika tudományában* az ítéletek szükségszerűségének másfajta alapjára is fény derül. A létezési ítéletek dialektikája ugyanis nem hogy megoldaná, de még fokozottabban előtérbe állítja a *lét és tudás ellentétét*, amely, mint láttuk, a pozitív ítéletből a negatív ítéletbe való átmenetben is döntő szerepet játszott. Közelebbről itt reprodukálódik az ellentét a lét teljessége, valamint a létezési ítéletek mint a gondolkodás olyan formái között, amelyek nem alkalmasak a lét teljességének megragadására. A létezési ítéletek tárgyalása során a továbbhaladás irányára is történik utalás. A létezési ítéletek együttesen feltárják a valamely dologra jellemző érzéki tulajdonságok teljes körét, de hogy valamely létezőhöz miért éppen az érzéki tulajdonságok adott köre tartozik, vagy, ami ugyanaz, ha az

állítvány a „meghatározott meghatározott”, akkor mi az, ami meghatározottságát meghatározza, erre a létezési ítéletekben feldolgozott tartalom alapján nem kapunk választ. Az érzéki szintet meghatározó nem tartozhat magához az érzéki szinthez: olyan ítéletekre van szükség, amelyek közelebb kerülnek a dolognak az érzéki szintet is megszabó belső természetéhez.

A reflexiós ítélet alanya a magára reflektált egyedi, ahogyan az eddigi ítéletmozgás során meghatározódott. Állítványa „már nem elvont általánosság vagy egyes tulajdonság”, hanem lényegiséget fejez ki, de úgy, ahogy ez a lényegiség a másokhoz való viszonyban *megjelenik*. Ezért a reflexiós ítélet állítványa „meghatározás a viszonyban vagy összefoglaló általánosság”. (248. o.) Ha visszaemlékezünk arra, hogy a *Jénai logikában* az állítvány mindvégig egyes tulajdonság maradt, vagy legfeljebb a tulajdonságok általános szférájáig jutott el, akkor világos, hogy a *Jénai logika* egész ítéletelmélete a létezés szintjén mozgott — valójában, mint tudjuk, erre a tartalomra sem tartott igényt, de nem is nélkülözhetette —, s már a reflexiós szintet sem érte el. A későbbiek megmutatják, hogy ez volt fő oka mesterkéltségének és általában hiányosságainak.

Az első reflexiós ítélet ismét ebben a tételben fejezhető ki: az egyedi az általános. Formája szerint tehát megegyezik a pozitív létezési ítélettel. Tudjuk azonban, hogy mind az egyediség, mind az általánosság más jelentésű itt, mint a pozitív ítéletben volt. Ezért ez az ítélet közelebbről, azaz utalással arra a tartalomtípusra, amelyet kimondunk benne, így hangzik: „*Ez — lényeges általános valami*”. (250. o.) Ezzel előttünk van a *szinguláris ítélet*. (A reflexiós ítéletek a kanti ítélettáblázatban a mennyiség szerinti felosztásban találhatók.)

A reflexiós tulajdonság már nem lehet csak egy dolog sajátja, hiszen a lényeg szférája éppen a dolgokban levő közöset, a törvényszerűt jelenti. Azért a szinguláris ítélet nem alkalmas ennek a tartalomtípusnak az adekvát kifejezésére. Ehhez legalábbis olyan ítélet szükséges, amely szerint „*néhány, ez’ vagy egyedek különös sokasága*” a reflexió általánosa. — Így vezeti le Hegel a szingulárisból a *partikuláris ítéletet* (*uo.*), amely levezetésben megint csak a lét és tudás ellentéte a hajtóerő a továbbhaladáshoz.

A partikuláris ítélet pozitív is, negatív is; abban az állításban, hogy néhány dologra érvényes valamely viszonymeghatározás, közvetlenül adott az a másik, hogy néhány dologra pedig nem érvényes. Ezzel a részleges ítélet kifejezésre juttatja a reflexiós ítéletnek azt a természetét, hogy „A pozitív és a negatív ítélet már nem esik egymáson kívül, hanem a részleges ítélet közvetlenül mind a kettőt tartalmazza egyszerre, éppen mert reflexiós ítélet.” (*Uo.*)

A szinguláris és a partikuláris ítélet között az általánosság szempontjából lényeges különbség van Hegel szerint. Míg arra az egyedi létezőre, amelyet a szinguláris ítélet alánya jelent, voltaképpen rá kell mutatni, vagy a nevét kell megadni, a partikuláris ítélet alánya „már nem lehet: *néhány Cajus*; mert Cajus egyes ember mint olyan. A *néhányhoz* tehát általánosabb tartalmat fűzünk, teszem *ember, állat* stb.” (250. o.) A partikuláris ítéletekben tehát már határozott formában jelentkezik a dolgok általános természete vagy neme „*előlegezve* azt az általánosságot, amely a reflexiós ítélet eredménye, ahogyan a pozitív ítélet is, mivel az *egyedi* az alanya, előlegezte azt a meghatározást, amely a létezési ítélet eredménye”. (*Uo.*)

Fenti idézet tanúsága szerint lét és tudás ellentéte többszörösen is hajtóerőként érvényesül *A logika tudományának* ítéletelméletében. A pozitív létezési ítélet arra hivatott, hogy az egyedit a maga közvetlen létében fejezze ki.

Alanyként elgondolva azonban az egyedi már több a közvetlenségnél, mert az elgondolás csak általános formában lehetséges. A pozitív ítéletben a tudás tehát nem tudja elégségesen kifejezni a létet, sem azt az oldalát, amelyet tényleg meg akar ragadni, ti. a közvetlenséget, sem pedig azt, amelyet pedig kénytelen róla feltételezni ahhoz, hogy állíthasson róla valamit, ti. az általánosságot. A tudásról tehát be kell bizonyítani, hogy megfelel a létnek, s ezért az egyediről alkotott első ítéletben a lehetőség, sőt a kényszerítő szükségszerűség értelmében benne rejlik az ítélőtevékenység továbbhaladása legalábbis addig, amíg az egyedi általános voltát indokoltan ki lehet mondani. Ugyanez történik a partikuláris ítélet esetében is: kimondjuk benne a dolog természetét, amelynek *kimutatására* csak a további ítéletek alkalmasak. Egyúttal szükségszerű a továbbhaladás ilyen ítéletekhez, annak bizonyítására, hogy a tudás végeredményben megfelelt a létnek akkor, amikor egy arra még alkalmatlan formában a dolgok neméről beszélt.

Voltaképpen az *univerzális ítélet* is, amely a partikuláris ítélet mondott hiányosságait van hivatva kiküszöbölni, ilyen alkalmatlan forma: „Az általánosság, ahogyan az egyetemes ítélet alapján mutatkozik, a külső reflexiók általánosság, *mindenség*; *minden*: egyedekből áll; az egyedi változatlan benne. Ez az általánosság azért csak *összefoglalása* a magukban álló egyedeknek; *közösség*, amely csak az *összehasonlításban* illeti meg őket.” (Uo.) Ez a közösség még nem azonos azzal, amely az egyes embereket összefűzi: az emberi *nem* közösségével.

Az univerzális ítélet ugyanakkor eljut a dolgok neme, általános természetének küszöbéig: „*Minden ember először* is az emberi *nemet* fejezi ki, másodszor a nemet egyedekre oszlásában, de úgy, hogy az egyedek egyszersmind a nem általánosságává tágulnak; megfordítva az általánosság az egyediséggel való e kapcsolata révén éppoly tökéletesen meg van határozva, mint az egyediség . . .” (253. o.) Ezzel a reflexiók ítéletek összteljesítménye révén színre léphetnek azok az ítéletek, amelyek már a dolgok nemét fejezik ki. Újabb azonos tétel jött létre, amellyel szintén az a helyzet, mint a pozitív végtelen ítélettel, amely az első azonos tétel volt, hogy a saját szféráját kimeríti: a jelenségvilág teljes feltárása az, ha meg tudjuk adni azt az általánost, amely *minden egyesre* jellemző. A „minden egyes”, vagyis a jelenségvilág azonban magában nem jellemezhető ilyen általánossal, a jelenségvilágon belül erre az általánosra nincs magyarázat. Az univerzális ítélet, méginkább a reflexiók ítéletek együttesen egy mélyebb tartalmat engednek sejtetni, ami az ítéletmozgást megint arra készíti, hogy ezt a tartalmat is feltárja. Ezt a jelenséget már több oldalról megvilágítottuk, most még emlékeztetünk arra, hogy már a *Jénai logika* befejező sorainak végkicsengése az, hogy a forma „kifejlesztése a teljes konkréciónig” átmenet a tartalomba (l. tanulmányunk első része, 252 o.). E tétel ragyogó igazolásra talál *A logika tudományának* ítéletelméletében, ahol az egy-egy ítéletcsoporton belüli ítéletfajták összességükben = formájuk szerint kifejelesztve a teljes konkréciónig meghatározzák a megítélésre váró következő tartalmi szférát. S hogy tartalom és forma e dialektikájának nemcsak az abszolút idealista alapokon álló hegeli logika, hanem a reális megismerést vizsgáló dialektikus logika szempontjából is van jelentősége, azt — véleményünk szerint — e dialektikának a lét és tudás, valóság és megismerés ellentéteivel való — fent vázolt — szoros kapcsolata biztosítja.

A második megítélendő szférának, a jelenségvilágnak a reflexiók ítéletek révén történő feltárása után érdekes párhuzam vonható a spekulatív tételről

szóló tanítás és *A logika tudományának* ítéletelmélete között. A spekulatív tételnek fel kellett tárnia tárgya belső természetét egészen a vele való (misztikus) azonosulásig. Nos, az eddigiek során ezt tették a létezési és a reflexiós ítéletek saját tárgyukkal, az általuk megítélendő szférával. S minthogy mindkét ítéletcsoport utolsó tagjaként egy-egy azonos tétel adódott, ezek voltaképpen spekulatív tételeknek tekinthetők, aminek jelentősége és konkrét értelme számunkra abban van, hogy ezek az ítéletek a létezők, illetve a jelenségek világát adekvát módon feltárják, még abban az értelemben is, hogy mindkét esetben valami saját területüknél mélyebb valóságra utalnak, ami nélkül természetesen nem beszélhetnénk adekvát vagy igaz, mert a valóságos tárgyakkal megegyező feltárásról. Ugyanakkor a spekulatív tétel, mint tudjuk, igényt tart a *teljes valóság* megragadására, s ennyiben az igazi spekulatív tétel csak az ítéletelmélet végén adódhat.

Mint tudjuk, a *Jénai logika* az egész ítéletmozgást az univerzális ítélettel indítja. Első pillantásra sok hasonlóság van abban, ahogyan Hegel a *Jénai logikában* és ahogyan *A logika tudományában* jellemzi az univerzális ítéleteket. Előbbiben ugyanis ezt olvassuk a szubjektumról: „mégis negatív egy marad; de az egy az általánosságba felvéve, mint mindenség fejeződik ki”. (*J. l.* 84. o.) Hogy a predikátumra vonatkozó megállapítást is felidézzük, amely a *Jénai logikában* az ítéletek első csoportjára érvényes, ahová a terjedelem szerint osztályozott ítéletek, valamint a hipotetikus ítélet tartoznak, álljon itt újból a (tanulmányunk első részében) már többször idézett következő félmondat: „Hogy a predikátum az ítéletben magáértvaló, nincs alárendelve a szubjektum negatív egy-ének, ez a predikátum tulajdonság-voltát megszünteti, magáértlétezővé teszi azt . . .” (*J. l.* 83. o.) Látszólag ugyanarról van itt szó, mint *A logika tudományában*, ahol a reflexiós ítéletek mozgása következtében az ítéletben kifejezhetővé válik egy olyan általánosság, a dolgok neme, amely „nem *inheredál* az alanyban, vagyis nem *egyes* tulajdonság, egyáltalán nem az alany tulajdonsága; valamennyi egyedivé lett meghatározottságot szubsztanciális valójában feloldva tartalmazza”. (253. o.) Tudjuk azonban, hogy a *Jénai logikában* az ítéletmozgás egészének sem sikerült megszüntetni az állítmány tulajdonság-voltát, ami egyúttal azt jelenti, hogy a *Jénai logikában* nem sikerült Hegelnek mélyebb vagy konkrétabb általánossághoz eljutnia, mint amilyen az egyes tulajdonságoké, ill. az ítéletek második csoportjában a tulajdonságok általános szférája a legkonkrétabb általános. Az első csoport azonban még erről a második csoportban elért általánosságról sem tud semmit. Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan az, hogy Hegel akkor még nem ismerte fel az univerzális ítéletben történő, de a megelőző ítéletekben érlelődő fordulatot, amellyel az ítéletek végképp maguk mögött hagyják a tulajdonság-általánost s helyette a dolgok általános természetét ragadják meg. Az univerzális ítélet kitüntetett szerepét Hegel már csak azért sem ismerhette fel, mert mindjárt ezzel az ítélettel kezdte az ítéletek fejlődési sorrendjét, aminek viszont abban látjuk okát, hogy a *Jénai logikában* még nem törekedett — nem is törekedhetett — különböző tartalomtípusok kifejezésére az ítéletekben. Ennek megfelelően mindvégig megmaradt az elvont, *A logika tudományában* a létezési ítéletek állítmányának megfelelő általánosság szintjén. Pusztán formális logikát akart — a formát teljes konkrétioig kifejlesztve —, ám nincsen *pusztán* formális, semmilyen tartalomra nem vonatkoztatott logika. Ezért a *Jénai logikának* mégis van tartalma, csakhogy ez a legszegényesebb, a létezési ítéletek szintjének megfelelő tartalom.

Az univerzális ítéletben előkészített vagy voltaképpen már megtörtént átmenet következtében „Az a meghatározás, amellyé az általánosság továbbalakult . . . a *magán- és magáért-való* vagy *objektív általánosság*, amelynek a lényeg szférájában megfelel a *szubsztancialitás*.” (254. o.) Az ítéletek következő csoportjának feladata tehát az, hogy a lényeg többé nem pusztán megjelenésében, hanem szubsztanciális, objektív mivolta szerint tárja fel. Az ítéletek e típusa a *szükségszerű* ítélet nevet viseli, az első szükségszerű ítélet pedig a *kategorikus* ítélet. A kategorikus ítéletnek, s ez voltaképpen az univerzális ítélet öröksége, „olyan általánosság az állítmánya, amely az alanynak immánens természete”. (255. o.)

A kategorikus ítélet meghatározását ezúttal az 1831-es *Enciklopédiából* idézzük, amely lényegében megegyezik *A logika tudományában* megadottal, egyúttal ennél világosabb: „A szükségszerű ítélet, mint a tartalom azonosságáé különbségében 1. tartalmazza az állítmányban részint az *alany szubsztanciáját* vagy *természetét*, a *konkrét* általánost — a *nemet*; részint, mivel az általános éppúgy a meghatározottságot mint a negatívát foglalja magában, a *kizáró* lényeges meghatározottságot — a *fajt*; ez a *föltétlen* — kategorikus — ítélet.” (*E.* 177. §. 267. o.) A logika tudománya ehhez hozzáteszi, hogy a kategorikus ítélet „az első vagy *közvetlen* szükségszerű ítélet; ezért az alany meghatározottsága, amely által a nemmel vagy fajjal szemben különös vagy egyedi, ennyiben a külső egzisztenciájú közvetlenséghez tartozik”. (255. o.) Vagyis ebben az ítéletben csak az van megszabva, hogy az állítmány az alany nemét tételezze, az alany viszont bármely egyedi dolog (innen a „közvetlenség” eléggé kétes megjelölése a kategorikus ítélet számára) vagy különös faj; ezért igaz róla, hogy „az a *meghatározottsága*, amely által valami *különös* az állítmánnyal szemben, még *esetleges*”. (256. o.) Így persze az állítmányról mint nem-fogalomról sem biztosított, hogy az alany által jelölt dolog vagy faj legközelebbi neme legyen, továbbá az alanynak magasabb nemei is vannak. Ennyiben tehát ismét nem-azonosságról van szó az ítéletben, ismét a különösről vagy az egyediről állítjuk, hogy általános. Ez az ítélet tehát formája szerint első pillantásra hasonlít a pozitív ítéletre. A kettő mégis teljesen szabatosan elhatárolható egymástól: a pozitív ítéletben az alany által jelölt dolog valamilyen minősége, tulajdonsága fejeződik ki, itt pedig neme. Az elhatárolás alapja: a különböző tartalomtípusok, a valóság különböző szférái — ez a (különben lét és gondolkodás abszolút azonosságán belül felfogott) alap teszi a hegeli ítéletelmélet legfejlettebb formáját a dialektikus-logikai kutatás termékeny forrásává.

Az alany „esetlegessége” ellenére szükségszerű a kategorikus ítéletben „az alany és állítmány *szubsztanciális azonossága*, amellyel szemben az a sajátos vonás, amiben az alany különbözik az állítmánytól csak lényegtelen tételezettség”. (255. o.) De egy ilyen alany, egy egyed vagy faj mégsem azonos a nemmel, ezért feltételezi a másik egyedet vagy fajt, vagyis az alany meg-nem-felelése az állítmánynak továbbhajtja az ítélő-tevékenységet a *feltételes ítélet* megalkotásáig, ahol „két közvetlen vagy külsőleg esetleges egzisztencia van, és csak egyikük, az alany van meg a feltétlen ítéletben”. (256. o.)

A feltételes ítéletben „közvetlen meghatározottságok *szükségszerű összefüggése*” jut kifejezésre, vagyis ebben az ítéletben az okság valóságos viszonya ragadható meg. A hipotetikus ítélet Hegel szerint így hangzik: „*Ha A van, akkor van B; vagy A léte nem saját léte, hanem egy másnak, B-nek a léte.*” (*Uo.*) Így a hipotetikus ítéletben annak ellenére, hogy benne „két közvetlen vagy külsőleg esetleges egzisztencia van” — amelyek tehát egymásnak is

külsőlegeseek —, A és B lényeges azonosságát mondjuk ki. Egyúttal azonban itt kifejeződik az is, „hogy a léttel bíró nem a magával való elvont azonosság, hanem a *konkrét*, s közvetlenül önmagában egy másnak a léte”. (257. o.)

Hegel már a *Jénai logikában* is felismeri, hogy a hipotetikus ítéletnek mind az azonossághoz, mind a szükségszerűséghez köze van, s egyúttal mindkettő még csak tökéletlenül jut érvényre benne. Ezért e korai rendszerben már meglehetősen rangos helyet biztosít ennek az ítéletnek: mint az ítéletek első csoportjának legfejlettebb, tehát utolsó rangját mutatja be. Az a körülmény azonban, hogy a hipotetikus ítélet itt a szinguláris ítélet után következik (mint tudjuk, Hegel a *Jénai logikában* az univerzális ítélettel kezdi az ítéletsort), végeredményben nem teszi lehetővé a hipotetikus ítélet helyes elemzését.

Ha a kategorikus ítéletben alany és állítmány szubsztanciális azonossága került előtérbe — mindenestre azzal a megszorítással, hogy az állítmány a nem más alanyokkal is szubsztanciálisan azonos —, akkor a hipotetikus ítéletben inkább két, első pillantásra teljesen különböző ítélet-alkotórész (amelyekre az alany és állítmány elnevezés csak kevésbé alkalmas) szükségszerű összefüggése van előttünk. A hegeli dialektika szabályai szerint, valamint a speciálisan az ítéletelmélet elé kitűzött célok értelmében a harmadik szükségszerű ítéletnek alany és állítmány teljes azonossága alapján kell prezentálnia alany és állítmány szükségszerű összefüggését, erősen megközelítve ezzel a spekulatív tételben felállított s mindeddig csak fogyatékosan elért mércét. Az eddigiek alapján azt is tudjuk, hogy alany és állítmány azonosságának elérése az eddigi ítéletcsoportokban, mindenekelőtt utolsó ítéleteikben, mindig az adott tartalom-típus, a valóság adott megítélendő szférájának teljes feltárását jelentette, aminek következtében a hegeli ítéletmozgás szoros kapcsolatba került a reális megismeréssel, illetve ennek logikájával. Ebből az eddigi menetből is adódik az, hogy még legalább egy ítéletfajtát kell Hegelnek a szükségszerű ítéletek keretében tárgyalnia, hiszen a szubsztancialitás és az okság, amelynek kifejezésére a kategorikus és a hipotetikus ítéletek voltak alkalmasak, még nem egyenlő a dolgok lényegével. Általánosságban tehát megalapozott az átmenet a *diszjunktív ítélethez* — mert éppen ez alkalmas arra, hogy befejezze a lényeg szférájának megítélését —, részleteiben azonban ez a levezetés (mint már voltaképp a hipotetikus ítéleté is) nem minden mesterkéeltség nélkül való.

A diszjunktív ítélet „*először* tehát a konkrét általánosságot vagy a nemet tartalmazza *egyszerű* formában mint az alanyt, *másodszor ugyanazt*, de mint megkülönböztetett meghatározásainak totalitását”, vagyis a nem fajait. (257. o.) „*A vagy B vagy C*. Ez a fogalom szükségszerűsége, amelyben *először* is a két szélső fogalom egyazonossága egyféle terjedelem, tartalom és általánosság; *másodszor* különböznek a fogalmi meghatározások formája szerint . . .” (257—58. o.), vagyis amennyiben az alany az általános (!), az állítmány pedig az általánost alkotó különösök totalitása. Ebben az ítéletben az alany a fajok legközelebbi nemét jelenti (ellentétben a kategorikus ítélettel, amelynél csak valamely magasabb nem-re volt szükség), az állítmány pedig a nem valamennyi fajtát, amelyek egymást kölcsönösen kizárják. Ennyiben alany és állítmány egyaránt szükségszerű: előbbi csak egyetlen meghatározott nem fogalom lehet, utóbbi pedig csak azokat a meghatározott fajokat tartalmazhatja, amelyek a nemet alkotják, és pedig sem többet, sem kevesebbet. Vagyis itt nem az empirikusan talált fajokról van szó, és nem olyan ítéletekről, amelyek külső formájuk szerint a „vagy-vagy”, illetve pozitív formában

a „mind-mind” kötőszókat tartalmazzák, hanem olyan fajokról, amelyeknek „a megkülönböztetett meghatározottságuk (differencia specifikájuk — *K. I.*), mint elvük a nem természetében van”. (259. o.) A fajok így saját, belső természetükben rejlő elv alapján különböznek egymástól, ez azonban nem egyszerű, hiszen kizáró különbség, ezért a fajok ellent is mondanak egymásnak. Így például az élőlények fajainál maga az élet elengedhetetlen feltétele, az anyagcsere szolgál elkülönítésükre, amennyiben különböző szükségszerű módjai vannak. Ezzel szemben, mondjuk, egy könyvtáros csoportosíthatja a könyveket nagyságrend szerint, ekkor a differencia specifiká elve a fajok szempontjából külsődleges; az, hogy hány fajt állapít meg, a tárolás feltételeitől függ. A példa jól szemlélteti, hogy a létezés szintjén nem alkothatók valódi diszjunktív ítéletek, mert külső tulajdonságok, mint példánkban a könyvek nagysága, alapján nem adhatók meg szükségszerű fajok. Ebben az ítéleti formában tehát csak a nem és fajainak objektív viszonya mondható ki adekvát tartalomként.

Érdekes módon ezt már a *Jénai logika* is felismeri. A diszjunktív ítéletet az ítéletek második csoportjának végén tárgyalja, ami azt jelenti, hogy hipotetikus és a diszjunktív ítélet már itt is egyenlő s meglehetősen magas fokozatot képvisel az ítéletek rendszerében. S bár ez az ítéletelmélet, amennyiben egyáltalán ismer tartalmat, úgy csak a későbbi létezési ítéletek szintjének tartalmait, amint erre már rámutattunk, mégsem empirikus diszjunktíót tételez fel, ahogyan az a létezés szintjén természetes, hanem olyant, amely magán viseli a szükségszerűség bélyegét. A diszjunktív ítélet alanya itt ugyanis valamely dolog, állítmánya pedig a dolog minőségének, tulajdonságának és ellentétének diszjunktíója: A vagy nem-A, utóbbit Hegel C-vel is jelöli pozitív fogalomként. Ily módon persze minden minőségből lehet valódi fajt alkotni, csakhogy a nem akkor nem a dolog lesz, amely ennek a diszjunktiónak az alanya, hanem a fajok neve, pl. „S fehér vagy nem-fehér” esetén a valódi alany a nem-fogalom, a szín. A *Jénai logikában* már erre is történik utalás: „A szubjektum, amely az egyikre vonatkozik (a diszjunktio egyik tagjára — *K. I.*), nem vonatkozik a másikra”, olvassuk itt, s ezért, folytatja Hegel, „úgy vonatkozik egyúttal mindkettőre, hogy az egyikre való vonatkozás kizárja a vonatkozást a másikra — tehát egyúttal egyikre sem vonatkozik, és pozitív módon csak az általánosukra”, azaz a színek általános szférájára, nemére. (*J. I.* 92. o.) Itt persze éppen csak feldereng a nem, az érzéki minőségek általános szférája a végtelen ítélet örökségként származott át a diszjunktív ítéletre, amelyet Hegel a végtelen ítéletből vezet le. A valódi nem-fogalom iránt a *Jénai logika* az ismert okokból nem mutat érdeklődést.

A dolgok nemének, belső természetének kifejezését, mint tudjuk, a spekulatív tételtől szóló elmélet mondta ki először mint követelményt. Ha most emlékeztetünk arra, hogy a spekulatív tételben, „mivel az állítmány mint alany, mint a lét, mint a *lényeg* van kimondva, amely kimeríti az alany természetét, azért a gondolkodás megtalálja az alanyt közvetlenül az állítmányban is” (*F.* 41. o.), akkor ezt azért tesszük, hogy kimutassuk: a diszjunktív ítélet már nemcsak abban a relatív értelemben spekulatív tétel, mint eddig a végtelen s az univerzális ítéletek voltak, amelyek saját szférájukat tárták csak fel teljes egészében; a diszjunktív ítélet már a valóság egészére nézve mond ki lényegét, belső természetét.

A szükségszerű ítéletek mozgása során általános és különös a következőképpen konkretizálódtak. Az általános immár magában foglalja ellentétét

azzal, hogy a fajok különösségének elvét tartalmazza; a különös is magában foglalja ellentétét, mert a fajok összességét foglalja magában, amely így az *általánost* adja.

Különös és általános viszonya ezzel elérte az ellentmondásnak azt a fokát, amelyet Hegel már a *Jénai logikában* is a legmagasabb rendűnek tart, és így határoz meg: „minden oldal magában tartalmazza az egész ellentétet”. (J. I. 32. o.) Az az ítélet, amelynek logikai tartalma különösnek és általánosnak ez az ellentmondása, az első az ítéletek sorrendjében, amelyet már nem illet Hegel ifjúkori teológiai írásainak az a szemrehányása, hogy nem képes a dolgok „eleven lényegének”, ellentmondásos természetének a kifejezésére. A konkrét általános s a konkrét különös logikai megragadása így egészen közel visz lét és tudás ellentétének a megszüntetéséhez, kérdés azonban még, hogy mennyire alkalmazhatók ezek a logikai kategóriák az egyes létezőkre, amelyekből a tudás kiindult, s amelyek helyett most törvényszerűség, lényeg, nemek és fajok vannak előttünk.

Különös és általános most elért konkrétsága: a fogalmi konkrétság; ezért ezek a kategóriák a diszjunktív ítéletben mint az eddigi utolsó azonos tételben a *fogalom*má egyesültek. Az ítéleteknek az az alkotórésze tehát, amely a szélső fogalmak egységét eddig is kimondta, ti. a kopula, most „maga a fogalom, mégpedig *mint tételezett* (eddig is a fogalom volt ugyanis, de csak magánvalósága szerint, csak mint lehetőség, éppen mert alkotórészei nem érték el a most felmutatott konkréciót — K. I.); a pusztán szükségszerű ítélet ezzel a *fogalmi ítéletté* emelkedett” — így vezeti le Hegel az ítéletek utolsó csoportját. A levezetés azonban nem egyedül a fogalomban jelenlevő (mindig kétértelmű) hajtóerő segítségével történik, hanem elsősorban a fogalomnak az egyedi dolgokhoz való viszonya problematikáját foglalja magában.

A lényeg, a törvényszerű már kimondható az ítéletekben, felmerül azonban a követelmény, hogy az egyedit a maga közvetlenségében, de már nem a közvetlenség síkján, hanem az elért lényeges általánosság megtartásával és felhasználásával *megítéljük*. Hegel szerint ez a *fogalmi ítéletekben* történik, amelyekben a fogalom „a tárgyra vonatkozik, mint olyan *kellés*, amelynek megfelelhet vagy nem felelhet meg a realitás. — Tehát csak az ilyen ítélet tartalmaz igazi megítélést; ezek az állítmányok: *jó, rossz, igaz, szép*, helyes stb. azt fejezik ki, hogy a dolog a maga általános *fogalmán*, az abszolútnak feltételezett *kellően megmértetett* s vele *egyezik* vagy nem.” (261. o.) A fogalmi ítéleteknek három fajtájuk van: az asszertorikus, a problematikus és az apodiktikus ítélet. A három ítéletfajta szorosan összetartozik, egymásra utal.

Az *asszertorikus ítéletben* az alany „konkrét egyedi általában, az állítmány ezt mint valóságának, meghatározottságának vagy *minőségének* a fogalmára való *vonatkozását* fejezi ki. (Ez a ház rossz, ez a cselekedet jó.)” (362. o.) Ez az ítélet tehát azt fejezi ki, hogy valamely egyedi dolog megmértik fogalmán, és ennek megfelel vagy nem. Valamely konkrét házról pl. akkor mondjuk, hogy rossz, ha nem felel meg a ház fogalmának. Egy meghatározott cselekedet pedig akkor jó, ha a fennálló erkölcsi normáknak megfelel.

Az asszertorikus ítélet tehát a konkrét egyedit, az általánost (a nemet) és vonatkozásukat mint kettőjük megfelelését vagy nem-megfelelését tartalmazza. A vonatkozásnak ugyanakkor csak megléte vagy meg-nem-léte jut itt kifejezésre: „alanynak és állítmánynak *magánvaló* összefüggése még nincs *tételezve*, vagy ami ugyanaz . . . csak *külsőleges*; a kopula még közvetlen, *elvont lét*”. (263. o.) Az asszertorikus ítéletből hiányzik tehát az indokolás, azok

a különös mozzanatok, amelyek alapján a megfelelés vagy meg-nem-felelés kimondható. Az asszertorikus ítéletben ennyiben csak az egyedi szubjektív megítélése fejeződhet ki, aminek következtében az ellentétes megítélés éppúgy lehetséges. Ezzel az asszertorikus ítélet közvetlenül átmegy a *problematicus ítéletbe*.

A problematicus vagy lehetséges ítélet ennyiben nem más, mint „a való ítélet, amennyiben ezt mind pozitív, mind negatív értelemben kell venni”. (263. o.) „E minőségi szempontból”, folytatja Hegel, voltaképpen a részleges és a feltételes ítélet is lehetséges ítélet, mert „általuk is tételezve van, hogy az egyes és a feltétlen ítélet még valami pusztán szubjektív” (mint ahogyan a problematicus ítéletben is az asszertorikus ítélet szubjektivitása tételeződik). „A lehetséges ítéletben mint olyanban azonban ez a tételezés immanensebb, mint az említett ítéletekben, mert benne az *állítmány tartalma az alany-nak a fogalomra való vonatkozása*, itt tehát a *közvetlennek mint valami esetlegesnek meghatározása is jelen van*.” (263–64. o.)

Vagyis a problematicus ítéletben Hegel szerint az egyedi közvetlen létezőnek éppen esetlegessége jut adekvát módon kifejezésre, az ti., hogy az egyedi közvetlen létező nem felelhet meg teljes mértékben fogalmának; a törvényszerű, a lényeg nem azonos az egyedi létezőkkel, éppen ebben van utóbbiak esetlegessége. Ezzel egyúttal szükségszerű a fogalmi ítéletek tárgyalása az ítéletek rendszerében, hiszen a megelőző ítéletek éppen csak a lényeg, a törvényszerű kimondását teszik lehetővé, de nem az egyedinek a lényeghez, a törvényszerűhez való viszonya kifejezését. A fogalmi ítéletek nem is szolgálhatnak mássá, mint éppen az egyedi megítélésére. Nem lehet azt mondani, hogy a festmény szép, hanem csak azt, hogy ez vagy az az előttünk levő festmény, mondjuk Munkácsytól vagy Paál Lászlótól, szép (amin azt értjük, hogy megfelel a műalkotás különböző követelményeinek, a festmény fogalmának). Ezért a problematicus ítéletektől nem lehet úgy továbbhaladni, hogy az ítéletet megtisztítjuk az egyediségtől mint az ítéletben kifejezésre jutó esetlegesség okától.

A fogalmi ítélet akkor vetheti le problematikuságát, ha a dolog fogalmával való összemérését az összemérés alapjával együtt tételezzük, vagyis az egyediről most meghatározott mineműsége alapján mondjuk ki, hogy megfelelő-e fogalmának vagy sem. Petőfi valamely lírai költeménye ilyen s ilyen tartalmi és kifejezésbeli értékei — meghatározottsága — révén szép, azaz olyan, amilyennek egy lírai költeménynek lennie kell, vagyis megfelel fogalmának. — Ezen a példán jól szemléltethetők az apodiktikus ítélet alkotórészeinek Hegel által megadott következő jellemzői.

Az apodiktikus ítélet állítmánya olyan általános, amelynek „*kellés* az alapja s egyúttal a *létezés* megfelelését tartalmazza; nem ama kellés vagy a nem magában, hanem ez a *megfelelés* az *általánosság*, amely a szükségképpeni ítélet állítmánya”. (265. o.) Az apodiktikus ítélet alanya „szintén tartalmazza ezt a két mozzanatot (a létezés és a kellés mozzanatát — K. I.) *közvetlen* egységben mint *dolog*”. (Uo.) Az ítélet harmadik alkotórésze, a kopula pedig maga az „átmenet a dolog közvetlen egyszerűségétől a *megfeleléshez*, amely kellésének és létének *meghatározott* vonatkozása”, vagyis a dolog különös meghatározottsága, mineműsége. (Uo.)

Ily módon „*magánvalósága szerint* alany és állítmány ugyanaz a tartalom” (266. o.), hiszen mind S, mind P tartalmazza a létezés és a kellés mozzanatát — s így „a szükségképpeni ítélet alanya is, állítmánya is az egész

fogalomnak mutatkozik" (uo.) — csakhogy S az egyediség, P pedig az általánosság formájában. Ami azonosságukat, mert egymásba való átmenetelüket, vonatkozásukat létrehozta, az a harmadik fogalom, a kopula. A kopula mint az ítélet harmadik fogalomként konkretizálódott alkotórésze: a különös fogalom. A két terminusú ítélet ezzel a három terminusú következtetéssé lett.

A *logika tudománya* ítéletelméletében létrejött negyedik spekulatív tétel tehát már következtetés, ugyanúgy, mint a *Jénai logika* ítéletelméletének csúcsaként megalkotott azonos tétel, az ún. beteljesedett ítélet. Ezzel formailag mindkét logika azonos módon állítja helyre a fogalomnak az ítéletben elveszett egységét, s egyúttal formailag azonos módon vezeti le a következő gondolkodási formát: a következtetést. A két logika közti megegyezés természetesen formailag sem teljes, hiszen nem ugyanazok az ítéletek viszik végbe a megadott feladatot. A *Jénai logikában* az ítéletek modalitása — amely *A logika tudományában* a legfejlettebb ítéletek megkonstruálására szolgál — nem is kap helyet az ítéletelméletben. A különbség a két logika ítéletelméletének végkicsengése között azonban mindenekelőtt tartalmi — ahogyan ez az ítéletek két rendszerének úgyszólván minden pontján eddig is adódott.

A *Jénai logika* beteljesedett ítélete, amely egyúttal már következtetés, mesterséges gondolati konstrukció, amely a valóságos gondolkodásban nem kaphat szerepet, mert nem alkalmas semmilyen valóságos gondolati tartalom kifejezésére. Ezzel szemben *A logika tudományában* színre lép legfejlettebb ítélet, az apodiktikus, amely ugyancsak átmenet a következtetésbe, egy olyan ítéletmozgásnak az utolsó résztvevője, amely a megismerés reális előrehaladásával párhuzamos, azaz a megismerés egymást követő szakaszai, fokai számára keres adekvát gondolkodási formákat. Ennek megfelelően az apodiktikus ítélet maga is olyan gondolkodási forma, amely a megismerésben fontos szerepet játszik, és pedig, amint ezt kitüntetett helye megszabja, azt a fontos szerepet, hogy igazolja az általános ismeret alkalmazhatóságát az egyedi dolgokra, azaz az egyedi dolgok gondolati elérésének lehetőségét. Ezzel a megismerésnek rendelkezésére állnak mindazok az ítéletek, amelyek révén lét és tudás ellentéte, legalábbis az ítélet síkján, elvileg megszüntethető, amin azt értjük, hogy a megismerés elvben minden létezőt birtokába vehet, a gondolkodás minden felmerülő feladatot megoldhat, anélkül azonban, hogy valaha is az abszolút tudás birtokába jutna, vagyis lét és tudás ellentétét gyakorlatilag megszüntetné.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon Hegel is így érti-e lét és tudás ellentétének a megszüntetését. Ami az egész logikai rendszer alapállását illeti, természetesen nem kell válaszolnunk, hiszen *A szellem fenomenológiája* utáni hegeli filozófia a maga egészében az abszolút tudás elemében mozog. Mivel azonban Hegel szerint valamely tudomány csakis azáltal mutatja be tárgyát, hogy bemutatja a tárgy fejlődését, életútját, azért *A logika tudománya*, akárcsak az utána következő többi logika, az abszolút tudás mozdulatlan rendszere helyett a tudás fejlődését tárgyalja. S jöhet a tudás fejlődése *A szellem fenomenológiája* után (ahol ezt a fejlődést egyszer már tárgyalta Hegel, sőt elvezette végpontjához, az abszolút tudáshoz) már voltaképpen egyenlő az abszolút eszme tevékenységének folyamatával, az abszolút megismerés módszerének érvényesülésével, erre az egyenlőségre, amely ugyan a tudomány kezdetén is megjelenik, de ekkor még csak pusztá deklaráció, csak a tudomány végén derülhet fény. Ezért a tudás fejlődésének egyes szakaszai nem viselik magukon okvetlenül a végeredmény, az abszolút tudás

teherfölét. Ez a helyzet az ítéletelmélettel is, amely a vázolt körülmények között inkább részesül az abszolút idealista dialektika előnyeiből, mint amennyire ennek hátrányai érintik. *A logika tudománya* ítéletelméletének nem kell sem levezetnie — mint a *Jénai logikában* —, sem valamely ítélet típusában kimondania lét és tudás abszolút azonosságát — ahogyan a kanti a priori szintetikus ítéletről állította ezt Hegel, vagy ahogyan a spekulatív tételben ez ténylegesen megtörténik —, mert az egész logikai rendszer ebből indul ki, illetve végeredményében újból ezt produkálja. Már pedig, mint tudjuk, az ítélet csak akkor mondhat ki egyáltalán tartalmat a hegeli rendszerben, ha lét és tudás, lét és gondolkodás abszolút azonossága már bizonyított tény. Ezért *A szellem fenomenológiája* után a hegeli ítéletelmélet abban a kedvező helyzetben van, hogy a valóság valamennyi tartalmát felveheti magába, anélkül hogy a tudás abszolút azonosulását ezzel a tartalommal be kellene mutatnia.

Fentieknak megfelelően a fogalmi ítélet nem tart igényt a valóság abszolút feltárására, mint pl. a spekulatív tétel, s ez természetesen csak előnyére válik. Az egyedi megmérietik fogalmán, s ennek vagy megfelel, vagy nem — a fogalmi ítéletnek ez az elve jelenti először is az általános ismeretnek, a lényeg ismeretének alkalmazhatóságát az egyedire, s ennyiben a szükségszerű ítéletekkel együtt a fogalmi ítéletek mintegy részletezve megvalósítják azt a feladatot, amelyet a spekulatív ítélet eléggé határozatlan formában maga elé tűzött, ti. a tudományok, mindenekelőtt a filozófia tudománya lehetőségének az igazolását. Az az eshetőség viszont, hogy az egyedi nem felel meg fogalmának, éppen arra utal, hogy a fogalmi gondolkodás soha sem mérítheti ki teljesen az egyedit, az érzéki valóságot, ellentétben a spekulatív tétellel, amelyben az egyedit misztikus erő hajtotta a fogalmával való *egybeeséshez*. Ennyiben az érzéki lét és a fogalmi gondolkodásban létrejövő tudás valódi viszonyát a matematikus fogalmi ítélet fejezi ki a legadekvátábban, hiszen a dolog igazsága az, mondja Hegel az apodiktikus ítéletre vonatkozó fejtegetéseiben, „hogy magában *kellésére* és *létére* tört szét; ez az *abszolút ítélet minden valóságról*”. (265. o.) Ezzel szemben az apodiktikus ítélet éppen a kettő megfelelésének szükségszerűségét mondja ki.

Az apodiktikus ítéletről ezzel kapcsolatban mindenekelőtt két dolgot kell megjegyeznünk. Először azt, hogy az apodiktikus ítélet nem okvetlenül az egyedi és a fogalom abszolút egybeesését mondja ki, csak igazolja az egyedinek az általános fogalom alá való tartozását az egyedi különös sajátosságainak megadásával. Másodszor azonban szembetűnő az, hogy már az asszertorikus ítélet is, de főleg az apodiktikus, elsősorban az emberi alkotásokról alkotható, vagy legalábbis olyan területekről, amelyek valamilyen formában az ember akaratától függenek. Értelmetlenség lenne pl. azt kérdezni, hogy a naprendszer megfelel-e fogalmának, míg az emberi cselekedettel kapcsolatban például, hogy Hegel példáinál maradjunk, igenis felvetődik a kérdés, hogy az emberiség fogalmának megfelel-e, vagy hogy valamely festmény megfelel-e a festményre általában vonatkozó esztétikai és, mondjuk, társadalmi követelményeknek. Jellemző módon maga Hegel sem hoz fel más *példát*, csak az általános fejtegetésekben beszél az emberi gyakorlatról áthatott létezők köre helyett (mert itt lényegében erről van szó) általában a létezőkről. Vagyis itt az emberi gyakorlat abszolutizálása jelentkezik ismét, az abszolút idealizmus többször megvilágított korlátja.

Ez csak egyik szimptomája annak, hogy végső soron az érett hegeli

ítéletelmélet is kétértelmű, akárcsak a spekulatív tételről szóló tanítás: egyfelől a valóságos megismerés útjának meglehetősen hű követése — ahol a speciálisan logikai elem az egymást szükségszerűen követő ítéletekben kifejeződő tartalomtípusok kidolgozásában van — az emberi tudomány igazolásának szándékával, másfelől azonban egy abszolút tudat teremtő-megismerő munkájának leírása. (Ezzel kapcsolatos a másik, állandóan jelenlevő kétértelműség, amely logika és ontológia egybeeséséből fakad.) Minthogy azonban amaz első értelem, a reális megismerése és a tartalmi logikáé, amint azt valamennyi Hegel által tárgyalt ítéletfajtajával kapcsolatban kimutattuk, rendkívül pregnánsan jelentkezik *A szellem fenomenológiája* utáni hegeli logikákban, ezért ezek a logikai rendszerek, mindenekelőtt *A logika tudománya*, a dialektikus logikai kutatás mindenkor termékeny és elengedhetetlen forrásai lesznek. Tanulmányunk célja nem volt más, mint ennek kimutatása.

THE DEVELOPMENT OF THE HEGELIAN PROPOSITIONAL THEORY. II

Ilona Koncz

The paper as the second part of a greater work deals on the second phase of the development of the Hegelian propositional theory which followed the period of the *Logic of Jena*. It is based above all on the *Phenomenology of the Mind* and the *Science of Logic*. Compared to the first phase of development of the Hegelian propositional theory, there is a turn in the *Phenomenology of the Mind* in the direction of the logic of contents: the speculative theorem tries to solve the expressibility of the contents of science. His conception of the speculative theorem, in spite of its absolute idealistic outcome, enables Hegel to construct in the *Science of Logic* a dialectical order of propositions which endeavours to follow the steps of real human cognition.

РАЗВИТИЕ ГЕГЕЛЕВСКОЙ ТЕОРИИ СУЖДЕНИЯ. II.

И. Конц

Статья, являющаяся второй частью более обширной работы, обсуждает второй, следующий после Иенской логики, период в развитии гегелевской теории суждения, основываясь прежде всего на «Феноменологии духа» и «Науке логики». В «Феноменологии духа» в гегелевской теории суждения по отношению к первому периоду развития наступает поворот в сторону содержательной логики: спекулятивный тезис стремится разрешить выразительность содержаний науки. Его концепция спекулятивного тезиса, несмотря на абсолютно идеалистическое заключение, даёт возможность Гегелю установить такую диалектическую последовательность суждений в «Науке логики», которая стремится следовать ступеням действительного человеческого познания.